

Hospitaalridders anno 1248

Handboek deel I: kleding van de Hospitaalridders omstreeks 1248

Gaston Jamin en Anke Gijsen, versie 1.6, augustus 2021

Inhoudsopgave

INTRODUCTIE WAAROM EEN HANDBOEK?..... 1

Levend document.....	1
----------------------	---

CIVIELE KLEDING MANNEN BASIS KLEDINGSTUKKEN ... 2

Inleiding.....	2
Onderkleding voor mannen.....	3
Braies	3
Beenlingen (hosen).....	3
Hemd (chemise)	4
Bovenkleding voor broeders.....	5
Tuniek (Cotte)	5
Cappa Clausa.....	7
Coif en birettum.....	9
De tulband.....	10
Mantel.....	11
Garnache.....	12
Schoeisel en accessoires.....	13
Enkellaarzen en keerschoenen.....	13
Trippen.....	14
Cingulum.....	14
Riemen.....	14
De uitbeelding.....	16

CIVIELE KLEDING VROUWEN BASIS KLEDINGSTUKKEN 17

Inleiding.....	17
Gebruik van stoffen	17
Onderkleding voor Vrouwen.....	18
Chemise.....	18
Hosen (onderbroek).....	18
Kousen	19
Bovenkleding voor Vrouwen.....	20
Cotte (jurk)	20
Cotte als werkkleding	22
Surcot (overgooier, zonder mouwen)	23
Surcot (overjurk, met lange mouwen)	23
Hoofdbedekking voor vrouwen	24
St. Birgitta's huve (huvete)	24
Barbette en Fillet.....	25
Sluiers, hoofddoeken en wimpels	26
accessoires voor Vrouwen.....	28
Riemen.....	28
Tasjes en buidels.....	28
Sieraden	28
De uitbeelding.....	28

MILITAIRE KLEDING UITRUSTING 29

Gambeson/aketon.....	29
Hoe dik is een historische aketon/gambeson?	30
Wapenrok (surcoat)	31

BIJLAGE 1 ACHTERGRONDINFO 32

Onderkleding voor mannen.....	32
Cotte voor mannen	32

Cotte voor vrouwen.....	35
Surcoat	37
Mantel.....	38
hoofdbedekking	40

BIJLAGE 2 VAN CAPPANAAAR CLAUSA 42

Cappa, chape, cape, cope, cloak?	42
De cappa in de rule	43
Een cappa <i>clausa</i> wordt verplicht.....	44
De cappa clausa wordt vervangen	47

BIJLAGE 3 STATUTEN UIT 1206 50

BIJLAGE 4 DE KLEUR ZWART 52

BIJLAGE 5 HET KRUIS VAN DE ORDE..... 53

Cross Pattée	53
Grootte en plaatsing.....	55
Wat betekent dit voor onze richtlijnen?	56

BIJLAGE 6 LINKS NAAR WEBSHOPS..... 57

BIJLAGE 7 BIBLIOGRAFIE..... 60

statuten, richtlijnen en Gebruiken	60
Kleding en technieken	60
Manuscripten (chronologisch)	62

INTRODUCTIE

WAAROM EEN HANDBOEK?

Tijdens het bestaan van onze vereniging is er al heel wat onderzoek gedaan naar de kleding, wapens, voorwerpen en gebruiken van de Hospitaalridders uit het midden van de 13e eeuw. Het doel van dit handboek is om een levend document te creëren dat zowel door nieuwe als bestaande leden geraadpleegd kan worden bij het samenstellen van hun persoonlijke uitrusting en het uitwerken van hun individuele uitbeelding.

LEVEND DOCUMENT

We noemen dit handboek bewust een *levend document*, omdat naarmate we meer leren over de kleding en gebruiken van de Hospitaalridders dit ongetwijfeld zal leiden tot nieuwe inzichten en interpretaties van het bronmateriaal.

Dit handboek dient ertoe om de **huidige** interpretaties van bronnen en boeken te vertalen naar een praktische gids voor nieuwe en bestaande leden.

We nodigen dan ook iedereen nadrukkelijk uit om eigen onderzoek en nieuwe inzichten te delen met de groep, en op die manier mee te bouwen aan onze gezamenlijke uitbeelding.

Gaston Jamin & Anke Gijsen, maart 2019

CIVIELE KLEDING MANNEN

BASIS KLEDINGSTUKKEN

INLEIDING

Uit de statuten van Margat die zijn opgetekend in 1206 krijgen we een beeld van de kledingstukken waarover een broeder diende te beschikken (zie bijlage 2). Deze dagelijkse kleding speelde feitelijk een grotere rol dan de militaire uitrusting, aangezien het merendeel van de broeders zich vooral bezighield met het beheren van de enorme hoeveelheid landerijen en bezittingen die in de loop der tijd in het bezit waren gekomen van de Orde.

De basiskleding lijkt oorspronkelijk voor een groot deel overeen te komen met dat van monniken uit dezelfde periode. Vaak wordt deze interpretatie gebruikt voor de gehele periode van de Orde in de Levant (1100-1306), en het bekende *Osprey* boekje van David Nicolle heeft sterk bijgedragen aan die beeldvorming. We moeten ons echter realiseren dat de broeders 130 jaar na de oprichting van de Orde weliswaar nog steeds een eed afleggen van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid, maar het waren en bleven veelal mensen met een adellijke achtergrond die zich meer konden permitteren en dat vaak ook deden. Dat blijkt ook wel uit meerdere pogingen van het centrale bestuur om de luxe die sommige broeders zich toe-eigenden zoveel mogelijk te beperken. Daarnaast zien we dat sommige kledingstukken tijdens het bestaan van de Orde een stevige ontwikkeling hebben doorgemaakt.

Aan de hand van primaire en secundaire bronnen zal in dit handboek worden getracht om een zo getrouw mogelijk beeld te schetsen van de ontwikkelingen op het gebied van kleding omstreeks 1248. Een stuk eigen interpretatie zal daarbij op sommige punten onvermijdelijk zijn, maar waar dat nodig blijkt zal dat expliciet worden vermeld.

Afbeelding 1: Een reënactor van Comthurey Alpinum draagt een tuniek (cotta) van fijne wol, met daarover een ongevoerde wollen mantel. Hij draagt zijn zwaard als teken van zijn status als ridder. Deze uitbeelding geeft een broeder weer aan het einde van de 12^e eeuw, maar deze combinatie is ook correct voor halverwege de 13^e eeuw.

ONDERKLEDING VOOR MANNEN

De onderkleding van mannen in de 13^e eeuw bestond in de basis uit een linnen hemd, een ruimvallende linnen onderbroek en strakke wollen beenlingen. Deze linnen onderkleding zorgde voor een gemakkelijk te wassen laag tussen het lichaam en de tweede laag wollen kleding. Linnen laat zich moeilijker kleuren, en werd daarom vaak naturel of gebleekt gebruikt. Spierwit werd het materiaal niet.

Braies

De ruimvallende onderbroek, de zogenaamde *braies*, werd in de meeste gevallen gemaakt van linnen en soms van fijne wol. Deze onderbroek reikt doorgaans tot onder de knie of zelfs tot halverwege de kuit. Het ondergoed werd met een koord rond het middel vastgebonden. In afbeeldingen lijkt het erop dat de *braies* vaak over het koord rond het middel werden gerold zodat het comfortabeler zat. Een goede suggestie voor het *braies* koord is een wollen gevlochten koord.

“Often the spare material at the top of the braies was rolled over the girdle to pad it. The hosen were supported by two loops of cord hung from the breech girdle. Where the girdle was inside a casing, this sometimes had slits for the loops, or they emerged from openings at the sides.” – Sarah Thursfield, The Medieval Tailor’s Assistant

Afbeelding 2: van links naar rechts: Braies en beenlingen in de Morgan Bible, [Folio 18 Recto - onder](#), met rechts daarnaast [Inghilterra, Cambridge, Trinity College, Ms. R.16](#) (ca.1250), en tenslotte twee worstelende mannen uit *“The Rutland Psalter”*, [British Library Add MS 62925. f.42r.](#) (ca.1260)

Beenlingen (hosen)

Over de benen droeg men zogenaamde beenlingen (*hosen*), die van wol of van linnen (voor in de zomer) konden zijn gemaakt. De kleur voor broeders is sober en zeker niet te fel. Kleuren zijn veelal naturel, bruin, grijs en vaalgroen. Alleen de adel kon zich mooiere en fellere kleuren veroorloven. Beenlingen werden met een koord of stukje leer vastgemaakt aan de *braies*. Ze zijn doorgaans voorzien van een band die onder de voet doorloopt (zie afbeelding 2, helemaal rechts).

Hemd (chemise)

Als onderkleding droeg men een linnen hemd. Dit onderhemd (ook wel *chemise* genoemd) was doorgaans wat langer en reikte ongeveer tot de knieën.

Wij kennen de term *chemise* vooral als een kledingstuk voor vrouwen, echter:

*The chemise was an undergarment, a **shirt**, once worn by both men and women, but eventually the term was used to refer only to a woman's undergarment and replacing **shift** as the more delicate term in the 19th century.* – [I. Marc Carlson](#).

De lengte in de bronnen varieert, en lijkt mede afhankelijk van de status van de drager. Het hemd was in ieder geval lang genoeg om het ondergoed (*braies*) te bedekken, en komt doorgaans tot op de knie. Het model was eenvoudig met een hals zonder touwtjes of knopen. Eventueel had de *chemise* een rij-split aan de voorkant.

Afbeelding 3, van links naar rechts: [Man in a coif and shirt \(camisa\) with gussets at the hem](#), from the *Cantigas de Santa Maria*, Spain, mid-1200's, [David brengt Goliath's hoofd naar Saul & Agag wordt voor Samuel gebracht](#) Maciejowski Bible (PML M.638, fol. 27 en fol. 25r), (ca. 1250).

Verwarring kan ontstaan over terminologie. Soms wordt gesproken over een (linnen) *cotte* of *sub-tunica* (ondertuniek). Dit lijkt echter qua beschrijving op hetzelfde kledingstuk. Bovendien lijkt het niet logisch (en prettig) om twee lagen linnen onder een wollen tuniek (*cotte*) te dragen, daarom gaan we in onze interpretatie uit van 1 enkele laag linnen onderkleding.

BOVENKLEDING VOOR BROEDERS

Tuniek (Cotte)

De *cotte* (*cotta* in Latijn) wordt in de statuten van Margat (1204-1206) benoemd als onderdeel van de standaarduitrusting voor broeders (bijlage 2). Op basis van archeologische vondsten (zoals de *Moselund* en *Krageland* tuniek, beiden rond 1100 en van wol gemaakt), diverse secundaire bronnen (bijlage 6) en historische afbeeldingen rond 1250, interpreteren we dit kledingstuk niet als een linnen ondertuniek (die wij benoemen als shirt of *chemise*), maar als een **wollen tuniek**. Deze *cotte* werd door alle mannen in alle lagen van de bevolking gedragen. Zie bijlage 1 voor meer achtergrondinformatie over de *cotte*.

The cote was made of wool cloth, normally without a lining, ranging from thick blanket, through medium-weight twills with perhaps 10-15 threads per cm (the commonest), up to fine worsteds. - Sarah Thursfield, The Medieval Tailor's Assistant.

De *cotte* van de broeders reikte zoals hun status betaamd tot de enkels, had geen kruis op de borst (want het was geen bovenkleding), was gemaakt van fijne wol, en had een sobere kleur (geen felle of “rijke” kleuren). In tegenstelling tot de monastieke pij was de tuniek een goed passend kledingstuk, **zonder muts**, dat relatief strak om het lichaam zat. Dit kunnen we in veel afbeeldingen terugzien, met name bij de mouwen en de hals.

Ter illustratie zien we in afbeelding 4 een aantal broeders met een zwarte/grijze en bruine *cotte* onder de mantel. Opvallend is dat de *cotte* niet gebonden lijkt te zijn aan kleurvoorschriften, en is derhalve niet per se zwart.

Afbeelding 4, links naar rechts: Hospitaller in het epos over Reinaert de Vos, Français 372, fol. 58v, Renart écoutant Renier (13e-14e eeuw). Midden: Boek van de spelen, van koning Alfonso X van Castilië (1284), rechts een hospitaller uit het manuscript Français 854, fol. 113v, Cadenet (1250-1300)

De *cotte* kon verder voorzien zijn van een rij-split aan de voorkant gezien de noodzaak om te kunnen paardrijden. In dat geval is het aan te raden om de *cotte* te voorzien van geren aan de voorkant, zodat de rij-slit netjes dichtvalt als de drager recht staat. We zien dit bijvoorbeeld bij de *Moselund* tuniek.

De broeders hielden er een vrij relaxte attitude op na wat betreft de uniformiteit van kleding. Hoewel zwart altijd wel de norm lijkt te zijn geweest (waarschijnlijk vanwege hun benedictijnse roots) wordt het niet verplicht gesteld in de *rule*.

(Zie afbeelding 4, 5 en 12 waar we broeders zien met een bruine, donkergroene, donkerblauwe en zelfs een lichte variant van de *cotte*).

Ook bij de Tempeliers zien we kleding (onder de mantel) die niet doet denken aan de wijde, ruimvallende monastieke pij met een muts. In plaats daarvan zien we goed passende, soms strak ogende en subtiel gekleurde of versierde kleding (wees echter voorzichtig met uitbundige versieringen, die waren verboden), waar de mantel als buitenste laag overheen wordt gedragen.

Afbeelding 5, van links naar rechts: Baldwin II ceding the Temple of Salomon to Hugues de Payens and Godefroy de Saint-Homer, uit "Histoire d'Outre-Mer", Guillaume de Tyr (13e eeuw), Jacques d'Ollers, sergent du Temple (détail) XIIIe siècle Archives départementales des Pyrénées Orientales (Ms 1 B 33) en helemaal rechts twee Hospitallers uit Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier (1300-1325)

De afbeelding uit de *Chronique d'Ernoul* stamt weliswaar uit de overgang van 13e naar de 14e eeuw, maar het is een prachtig voorbeeld van twee hospitallers waarin we zowel een *cappa* als de mantel naast elkaar zien. Let ook op de blauwe *cotte* van de hospittaller rechts.

Zie bijlage 1 voor meer achtergrond over deze standaard kleding voor het bovenlijf van de 13^e eeuwse man, en bijlage 3 voor een toelichting op onze interpretatie vanuit de statuten van Margat.

Cappa Clausa

In juli 1248 krijgen de broeders toestemming om hun *cappa* in militaire context te vervangen door een surcoat:

*"The brothers, like other religious, had initially a strict dress code that involved wearing a **cappa clausa**, but because this limited the brothers' movement, in 1248 Pope Innocent IV allowed it to be replaced with a surcoat when wearing armour."* – Myra Struckmeyer

In de primaire bron (bijlage 2) wordt duidelijk dat er omstreeks 1248 een specifieke *cappa* was die gedragen werd. Paus Innocent IV staat in zijn verordening de broeders toe om hun ***capis clausis*** te vervangen door een ***super armis*** (surcoat) om de beweeglijkheid tijdens het gevecht niet in de weg te zitten. Deze *cappa clausa*, ofwel de gesloten *cappa*, wordt soms ook omschreven als een cape of mantel met muts voor "common outdoor use" die aan de voorkant is dichtgemaakt.

Daarmee vervaagt de notie verder dat er in de jaren voor de verordening van de paus een monastieke pij werd gedragen over de maliën, juist een typische uitbeelding voor hospitaalridders vóór 1248. In de primaire bronnen komen we diverse voorbeelden tegen van een *cappa clausa*. In afbeelding 6 zien we een Hospitaller omstreeks 1337, en daarnaast een aantal 13e eeuwse varianten van "Saint Dominic" met de kenmerkende gesloten *cappa* van de Dominicanen.

Afbeelding 6, van links naar rechts: "Arrivée des hospitaliers à bâniyâs", Guillaume de Tyr, *Historia* (1337), St Dominic in Prayer, illumination on parchment (tussen 1260 en 1288), St. Dominic, nationaal museum Naples (13e eeuw) en tenslotte een detail uit het schilderij "Virgin and Child with Saints Dominic and Francis" uit 1275.

Een vergelijkbare vorm en uitleg van de *cappa clausa* vinden we in het boek van Laura F. Hodges: *Chaucer and Clothing: Clerical and Academic Costume in the General Prologue to the Canterbury Tales*. Haar uitleg is dat de *cappa clausa* een doorontwikkeling is van de *cappa manicata*. De *cappa clausa* wordt beschreven als een gewaad zonder mouwen dat reikt tot aan de voeten, **met een slit in het midden voor beide armen, of met twee slits aan de zijanten** om deze op de normale manier te dragen. Ze heeft het hier dan wel over een *cappa clausa* voor een priester.

Afbeelding 7 van links naar rechts: St Dominic met Cappa Clausa in "Altarpiece panel from Tamarite de Litera (Huesca province) 1300-20 Tempera on wood Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona. Midden: Cappa Clausa met de split in het midden, The Trinity Apocalypse, F.16r (1250), in het midden een impressie door Comthurey Alpinum met een Cappa Clausa. Rechts een Cappa aan het eind van de 13^e eeuw, gebaseerd op afbeelding 5 van de Hospitallers uit de Chronique d'Ernoul.

Als we alle bevindingen naast elkaar leggen dan komen we tot een verrassende conclusie. **Volgens onze interpretatie is een cappa in de vorm van een monastieke pij rond 1248 niet waarschijnlijk**, omdat de *cappa* na 1215 werd vervangen door een *cappa clausa*, die minimaal tot 1248 wordt gedragen (zie bijlage 2 voor meer achtergrond) om vervolgens ergens in de tweede helft van de 13^e eeuw weer te worden uitgefaseerd. Op basis van de afbeelding uit de Chronique d'Ernoul moeten we constateren dat vanaf dan de meer praktische *cappa* weer wordt gebruikt.

Coif en birettum

De *coif* (ofwel kapertje) is een simpel linnen kapje dat in de 13e eeuw veelvuldig gedragen werd door mannen. Het bestond uit twee delen met de naad over het midden. Het bedekte de haren en werd met twee koordjes samengebonden onder de kin. Ze kunnen (zoals in het geval bij de broeders) gedragen worden onder een muts voor extra warmte. De *coif* absorbeert het zweet, en houdt ongedierte uit het haar.

Op hun hoofd droeg men een eenvoudige wollen of vilten muts die “typisch was voor de religieuze ordes van die tijd”. David Nicolle stelt in zijn bekende Osprey boekje dat de *coif* en de muts meestal samen werden gedragen:

“Except during certain church services, the coif was covered by a large skull cap which had to touch the wearer’s head ears on both sides” – David Nicolle

In bijlage 1 over de *cotte* zien we bij de afbeeldingen van Hospitaalridders en Tempeliers enkele voorbeelden. Rechts zien we een eenvoudig schedelkapje met een rond model gemaakt uit vier delen, met een linnen voering. Daaronder zien we een birettum die rond is met een platte bovenkant. Beide opties zijn prima uitgangspunten voor onze uitbeelding.

In de statuten van Akko uit 1262 (onder grootmeester Hugo Revel) komen we een aantal korte maar belangrijke bepalingen tegen ten aanzien van de hoofdbedekking. Er wordt verwezen naar een *cuevrechief* wat in het Engels vertaald wordt met *kerchief*. Dat is in “Middle English” *kerchief*, uit het oud-Frans *cuevrechief*, c (couvrir ‘to cover’ + chieff ‘head’). In verordening 34 komt de volgende bepaling aan bod:

Afbeelding 8: boven het linnen kapje, met daaronder een rond mutsje van vilt, met een linnen voering. Het bestaat uit vier delen die aan elkaar zijn genaaid, en samen een rond kapje vormen.

Afbeelding 9: Een variant van het kapje waarbij er een ronde band ontstaat met een “deksel” bovenop, wat zorgt voor een ronde en platte muts.

34. Item, il est deffendu que frere nen ait cuevrechief rechamé, mais tan seulement blanc.

De belangrijkste bevinding uit deze tekst is dat voor hoofdbedekking in 1262 de kleur wit werd voorgeschreven. Daarmee is niet gezegd dat zwart er niet was of daarvoor niet gebruikt werd. Sterker nog, we zien in diverse Middeleeuwse afbeeldingen ook broeders met zwarte hoofddekseis. Zie afbeelding 4 en 11 voor diverse vormen van donkere hoofdbedekking. Beide kleuren zijn daarmee historisch gezien correct, al kunnen we niet achterhalen wat de precieze betekenis is van het verschil in kleuren.

Voor de combinatie van *coif* en *birettum* vinden we in de *rule* van de Tempeliers nog aanwijzingen hoe deze gedragen dienen te worden. In verordening 324 van de *conventual life* vinden we de regel “No brother may wear a coif without a cloth cap”. In verordening 386 van *The holding of ordinary chapters* wordt vermeld:

“Each brother, when he enters the chapter, should cross himself in the name of the father and the son and of the Holy Spirit, and should remove his cloth cap and his coif if he is not bald, and if he is bald he may leave on the coif”

De tulband

De witte tulband wordt in onze vereniging door een aantal leden gedragen, om te laten zien dat het personage van de drager dienst heeft gedaan in de Levant. Een tulband is historisch gezien prima te verantwoorden op basis van de korte bepaling in de statuten van Akko uit 1262.

35. Item que frere ne porte toaillon rechamé à sa sainture, ne de d'autre coulour se non blanc.

35. Item, that no brother should wear an embroidered turban to his waist, nor of any other color than white.

Afbeelding 10: voorbeeld van een witte tulband als statussymbool.

Mantel

Over de *cotte* droeg men een zwarte wollen mantel met een wit kruis op de linkerborst. Rechts in *afbeelding 11* zie we een impressie uit het handboek van Comthurey Alpinum. Voor verschillende typen kruizen die gangbaar zijn rond 1248 zie bijlage 4. Officieel hadden de broeders twee mantels: eentje met en eentje zonder voering voor zomer en winter. Let erop dat een voering met bont verboden was. In de *rule* staat het volgende:

"In addition, we forbid the brothers to wear cloths of ysambrun or galembun, or furs of wild animals." – the rule, bepaling nr. 8

In de statuten verzameld door Delaville le Roulx komen we nog een bepaling tegen die iets zegt over de voering. Ook hier zien we een verbod op bont van wilde dieren, en wordt *lamswol* genoemd als materiaal.

In de onderstaande afbeelding links zien we een aantal mantels, en de gevangen broeders zijn gestript van hun mantel en lijken een zwarte *cotte* met daarover een *surcotte* te dragen. **Als we naar afbeeldingen kijken dan heeft een mantel doorgaans geen capuchon**, al komt het wel voor zoals te zien in afbeelding 12.

Afbeelding 12: The Rabid Knights Hospitaller, Panel 5 of Cantiga 275 of the Cantigas de Santa Maria of Alfonso X, (1284) en rechts *"Renart prenant le double habit", Français 372, fol. 59* (13^e-14^e eeuw). Zie ook afbeelding 4, 5 en 6 voor voorbeelden van mantels omstreeks 1250.

In bijlage 5 over de vorm en het gebruik van het kruis zien we de zegels van Garin de Montaigu (Grootmeester van 1207 tot 1228) en het zegel van Hugues de Revel (Grootmeester van 1258 tot 1277). Let op de mantels van beide grootmeesters.

Garnache

De *Garnache* is een overkleed (overmantel) meestal voorzien van losse mouwflappen die gedragen werd in de periode 1300-1500. Het kan gezien worden als een soort (winter)jas. In zowel de *rule* van de Hospitaalridders als de Tempeliers wordt de (gevoerde) *garnache* genoemd als een extra laag kleding. Het kruis komt waarschijnlijk niet voor op dit kledingstuk. Kenmerkend zijn de *slipsleeves* voor de armen. Er werd geen riem gedragen op de *garnache*.

Afbeelding 13, van links naar rechts: “a levite and his wife” – detail van een *garnache*, Morgan Bible (ca. 1250), daarnaast een priester met *garnache* in *Bibl  moralisee*, f.8v (1225-1250), een medicus inspecteert urine in *Articella*, Harley MS3140, F.32.v (1300), en tenslotte *The Capture of Richard the Lionheart*, Register 1, folio 129r., *Liber ad honorem Augusti*, Italië (1196).

We komen de *garnache* op een aantal plaatsen tegen in de statuten, onder andere die van 1263 onder grootmeester Hugues Revel. Daarin wordt bepaald dat de broeders niet de voering uit hun *garnache* mogen verwijderen, maar dat ze er een tweede naast konden krijgen zonder voering.

In de statuten van 1300 (onder de grootmeester Guillaume de Villaret) komt naar voren dat broeders wordt toegestaan om een *garnache de berrie* te dragen, die gevoerd is met een soort “coarse russet cloth”. De vertaling van *russet cloth* is “a coarse woolen cloth of brown or grey colour”. Een *garnache* kon dus voorzien zijn van een ruwe wollen voering. Eerder werd al lamswol genoemd.

Rechts afbeelding 14 met een impressie van de *garnache* uit het handboek voor Hospitaalridders uit 1180 van Comthurey Alpinum.

Afbeelding 14: *garnache*

SCHOEISEL EN ACCESSOIRES

Enkellaarzen en keerschoenen

Schoenen in de 13^e eeuw waren meestal lage of enkelhoge stevige schoenen met een goede grip. Ze kunnen zachte of harde zolen hebben. De sluitingen van de schoenen zijn meestal leren koordjes of in enkele gevallen gespjes. Laarzen zijn van een later tijdperk en komen niet voor, alhoewel we wel enkele vrij hoge enkellaarzen zien:

Afbeelding 15: Historische vormen van enkelhoge schoenen uit de 12e-13e eeuw.

Verder wordt er vaak verwezen naar typisch 13^e-eeuwse keerschoenen. Bij deze schoenen werd het bovenleer met varkenshaar (dat als naald fungeerde) en pekdraad aan de zool bevestigd. Uiteindelijk werd de schoen dan binnenstebuiten gekeerd, zodat de naden en het stikwerk beschermd aan de binnenkant zaten.

Nog later werd er tussen bovenleer en zool een strook leer ingenaaid, waaraan weer later een extra zool werd bevestigd. Op deze manier werd het verzolen van de schoen ook een stuk eenvoudiger. Voor re-enactment doeleinden is de keerschoen eigenlijk minder geschikt. Comfort is ver te zoeken, en het laat zich raden dat dit soort schoenen, met enkel een lapje leer als zool, zeer kwetsbaar waren en dus ook vaak gerepareerd moesten worden.

Voor broeders wordt verder nog melding gemaakt van “conventual shoes” die gedragen worden in het klooster, maar het is niet bekend hoe die er uit zagen. Volgens de *rule* zijn *planeaus* (sandalen) en *galoches* (overschoenen) niet toegestaan, alleen normale schoenen (*soliers*) zonder de stijlvolle punten of versieringen.

Afbeelding 16: Shoes with ankle strap and open instep, Morgan Bible (1250)

Trippen

Om keerschoenen in natte en modderige omstandigheden een beetje fatsoenlijk te houden maakten zowel mannen als vrouwen gebruik van houten trippen, een soort van kruising tussen klomp en sandaal, waar men met keerschoen en al instapte. Het waren vaak niet meer dan houten dikke zolen, die je met riempjes over je schoen bevestigde.

Afbeelding 17: een reconstructie van waarschijnlijk 13e eeuwse trippen uit Londen.

Cingulum

De *cotte* en/of *cappa* wordt samengebonden met een riem, of met een koord (touw). Dit koord, de *cingulum* (letterlijk riem of gordel in het Latijn) van de geestelijken was normaal gesproken een geweven koord, gemaakt van vlas of hennep. Wol werd door geestelijken ook gebruikt, vaak voor plechtige gelegenheden. Het gebed "Omgord mij, o Heer, met de gordel van reinheid", enz., suggereert sterk dat dit koord als typisch voor **priesterlijke** kuisheid moet worden beschouwd.

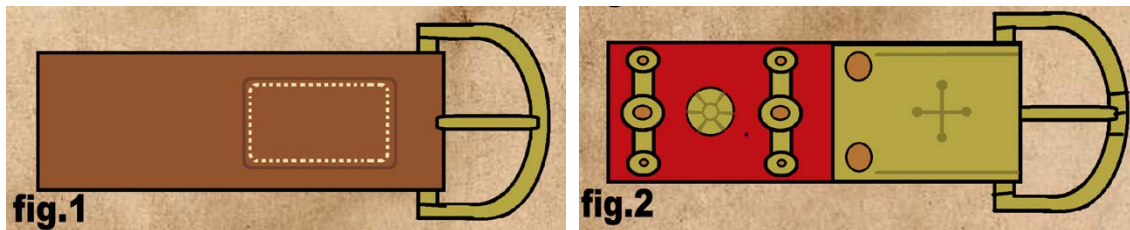
Er zitten nog geen knopen in het koord. De *cingulum* met knopen duikt op z'n vroegst op in de 13^e eeuw, en werd pas breed gebruikt in de 15^e eeuw. De knopen worden vaak in relatie gebracht met de karakteristieke Franciscaanse knopen die de 3 geloften (armoede, kuisheid en gehoorzaamheid) voorstellen. Sommige bronnen melden 5 knopen (armoede, kuisheid, gehoorzaamheid, boetedoening en onthechting).

We vinden geen bewijs dat **een ridder** een *cingulum* droeg op zijn cotte of surcotte, en wordt daarom ook afgeraden.

Riemen

Riemen onderscheiden we in twee categorieën en zijn gebaseerd op de sociale klasse waar iemand toe hoorde. Voor een Hospitaalridder is dat een beetje dubbel, omdat ze van origine tot de (lagere) adel behoren, maar zich gecommiteerd hebben aan een leven van soberheid. In de statuten zien we door de eeuwen heen regelmatig een dringende oproep om de luxe te matigen, wat laat zien dat broeders er soms voor kozen om zich meer te permitteren dan hun eed zou toestaan.

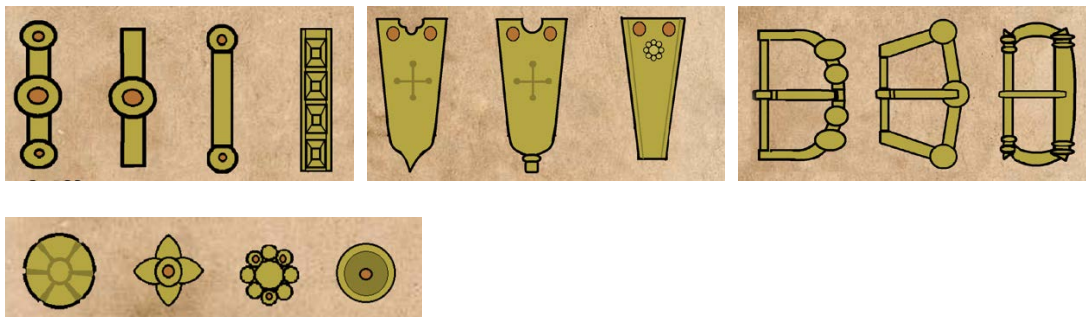
Een riem voor mensen van eenvoudige komaf dragen een simpele riem met een D-vorm gesp, zonder verdere versieringen en ornamenten. De kleur is een natuurlijk bruin van het leer, variërend tussen licht- en donkerbruin.

Afbeelding 18: links een riem voor boogschutters, opgeroepen infanterie en professionele soldaten. De versierde riem is voor ridders (geen broeders) en edelen.

Voor een hospitaalridder is het gezien de richtlijnen in *de Rule* wenselijk om een eenvoudige riem te gebruiken. Lichte versieringen zijn mogelijk, maar hou in het achterhoofd dat dit individuele toevoegingen waren die qua regelgeving officieel niet gewenst waren (maar wellicht wel gedoogd tot zekere hoogte).

Een riem voor de adel was vaak gekleurd, waarbij vooral geel en rood werd gebruikt (de duurste kleuren). Verder konden deze riemen zijn voorzien van *stiffeners*, *mounts* en/of plaatjes van een vergulde koperlegering die op de riem werden vastgeklonken. *Stiffeners* voorkomen dat de riem gaat krullen en plat blijft, en de *mounts* laten florale patronen zien.

Afbeelding 19: Stiffeners, riem-uiteinde, versierde D-gespen en daaronder riem-ornamenten.

DE UITBEELDING

Als we de bovenstaande richtlijnen volgen dan ziet de basiskleding van een broeder omstreeks 1248 er in onze interpretatie als volgt uit: wollen beenlingen, linnen braies, linnen hemd tot de knie en een linnen hoofdkapje (*coif*) dat **dichtgeknoopt** wordt gedragen. De tweede laag daaroverheen bestaat uit een *cotte* tot boven de enkels, en een eenvoudig zwarte of witte *birettum* van wol of vilt over de *coif*. (Onze uitbeelding gaat uit van zwart voor ridders, wit voor priesters)

De broeder droeg enkelschoenen of keerschoenen zonder versieringen, en wanneer de grond nat en modderig was kon hij gebruik maken van trippen om zijn schoenen schoon te houden.

De buitenste laag kleding wordt gevormd door de mantel of de *cappa clausa* met het *croix Formée Branchée*. In de winter kan de buitenste laag bestaan uit een (gevoerde) *garnache* die voor extra warmte zorgt.

Afbeelding 20, van links naar rechts: 1. onderkleding (*chemise*, *braies*, *beenlingen*, *coif*), 2. bovenkleding (*cotte*, *hosen*, *cuevrecbief*) en 3 varianten van de buitenste kledinglaag met 3. Mantel voor officiële gelegenheden, 4. *Cappa Clausa* en 5. de *Cappa* zoals we die zien in een laat 13^e/vroeg 14^e eeuwse afbeelding uit de "Chronique d'Ernoul".

CIVIELE KLEDING VROUWEN

BASIS KLEDINGSTUKKEN

INLEIDING

In dit handboek zal de nadruk liggen op de civiele kleding voor vrouwen. Vrouwen die zich bonden aan de Orde deden dit vaak in de status van *Donate*, dit wil zeggen dat deze vrouwen hun civiele status behielden, maar door donatie en beperkte geloften aan de Orde hier privileges voor terug kregen. Het is waarschijnlijk dat in een reizend gezelschap (zoals de Hospitaalridders dat uitbeelden) vrouwen uit hogere sociale kringen en gebonden aan de Orde deze status bezaten. Vrouwen die religieuze geloften hadden afgelegd, deden dit in context van het klooster en bleven daar ook wonen en werken.

De vrouwenkleding zoals hier beschreven komt uit archeologische vondsten (als geheel of als reconstructie), of uit historische documenten (als reconstructie). Bij het gebruik van historische documenten als bron moet het volgende in gedachten gehouden worden. De tekeningen in die bronnen moesten iets duidelijk maken. Dit betekent dat het soms een overdrijving is. Ook is het tekenen in perspectief nog niet geheel ontwikkeld. De artiest gaf vaak een ideaalbeeld of een symbolische betekenis weer (alle vrouwen hebben bijvoorbeeld lang blond golvend haar, waar het haar te zien is). Dat details in kleding niet weergegeven zijn, betekent niet dat deze er niet waren, zoals spelden in hoofdbedekking bijvoorbeeld.

GEBRUIK VAN STOFFEN

Gebruik van verschillende stoffen is gevonden dan wel beschreven. Het gaat hier om linnen, wol (schapen en mengsels van schapenwol met dat van andere dieren, zoals o.a. alpaca en kameel), hennep en in mindere mate katoen, dat in de 13de eeuw in opkomst was als mengsel met linnen (geweven), onbewerkt als kussenvulling en puur katoenen weefsel. Zijde werd ook gebruikt door de hogere klassen, en was een luxeproduct. Deze stoffen werden geweven, of naaldgebonden. Voor gebreide stoffen is het bewijs voor de 13de eeuw onduidelijk.

Linnen werd met name gebruikt als onderkleding. Voor bovenkleding werd de voorkeur gegeven aan wol. Wol neemt beter kleurstof op, waardoor het beter te verven is in de felle kleuren die zo geliefd waren in de middeleeuwen. Zoals eerder beschreven is linnen moeilijker te verven, en verbleekt snel. In de Orde werden bescheiden, sobere en gedekte kleuren aangemoedigd voor de broeders, en waarschijnlijk derhalve ook voor de geaffilieerde vrouwen.

ONDERKLEDING VOOR VROUWEN

De onderkleding van vrouwen in de 13^e eeuw bestond in de basis uit een linnen hemd met of zonder mouwen, kousen tot over de knie, en mogelijk hosen. De braies die door mannen gedragen werden, waren voor vrouwen uitgesloten. BH's zoals deze nu bekend zijn werden pas in de 14de eeuw ontwikkeld. Echter, Katrin Kania maakt in haar boek "*Kleidung im Mittelalter*" (2010) melding van "borstbanden" die om de borst gewikkeld worden (blz. 133).

Chemise

Ook voor vrouwen was de *chemise* het standaard onderkledingstuk. Deze linnen onderkleding zorgde voor een gemakkelijk te wassen laag tussen het lichaam en de tweede laag wollen kleding.

Afbeelding 21: [Chemise of Isabelle](#), sister of Louis IX of France, (c. 1270) en rechts "[Susannah led to her execution](#)", The Hague, MMW, 10 B 23, fol. 260v (1372), rechts [Death of the unfaithful woman](#), Guiron le Courtois, BNF NAF 5243, fol. 90r, (c. 1370-1380)

Hosen (onderbroek)

Er is weinig tot niets bekend over wat vrouwen onder een *chemise* droegen. Omdat hier niets over teruggevonden is in historische bronnen, wordt vaak aangenomen dat vrouwen geen onderbroeken droegen. Dit is echter onwaarschijnlijk. Het is aannemelijk dat vrouwen, in ieder geval tijdens de menstruatie, een vorm van ondergoed droegen. Mogelijk is dit niet gedocumenteerd wegens de sterke taboes die hier destijds op rustten.

Er zijn twee latere vondsten bekend waaruit blijkt dat vrouwen waarschijnlijk hosen droegen. In afbeelding 17 is een vondst van ondergoed uit de 15e eeuw te zien. Dit is vergelijkbaar met het ondergoed dat door mannen gedragen werd in die tijd.

Afbeelding 22: Ondergoed gevonden in kasteel Lengberg, Oostenrijk, 15de eeuw

Kousen

Kousen waren er in verschillende vormen: als beenlingen met voeten, kousen tot de knie, in wol, linnen, of naaldgebonden.

Afbeelding 23: Links: Kousen in de Maciejowski bijbel, folio 18r (1250), Rechts: Kousen, reconstructie in het boek van Katrin Kania (Kleidung im Mittelalter, 2010)

BOVENKLEDING VOOR VROUWEN

Cotte (jurk)

De *cotte* bestond uit een minimaal vloer-lange, maar meestal overlange jurk, bijeengenomen door een gordel, waarin ook de lengte van de jurk kon worden opgenomen wanneer nodig. De jurk had lange, en nauw om de onderarm sluitende mouwen. De *cotte* liep breed uit, met een onderomtrek tot wel 4 meter. Deze breedte werd bereikt door het innaaien van zijgeren, vanuit de oksel (zie ook bijlage 1). Het voor- en achter paneel van de jurk waren recht, het silhouet werd verkregen door gebruik van de zijgeren. Middengeren werden voor dameskleding niet gebruikt, om het gewilde slanke silhouet niet te verstoren.

Afbeelding 24, van links naar rechts: een getrouwde vrouw in de Maciejowski bible, Folio 13v (1250), en jongedames met een cotte met vierkante hals in de Rutland Psalter, (1260).

De kleding in afbeeldingen laat ruimvallende cottes en surcottes zien, zoals ook ondersteund door de vondsten waarvan de reconstructions zijn getoond in afbeelding 23. Deze kleding laat geen geregen sluitingen zien, maar hooguit een kleine borst split, die gesloten werd met een broche.

Kleding met achtersluiting is niet bekend; bij de in de 12de eeuw gebruikelijke strakkere modellen wordt gebruik gemaakt van een geregen zijsluiting aan beide zijden. Het is niet aangetoond dat dit uitgesproken “zwangerschapskleding” is. Het is meer aannemelijk dat er bij zwangerschap een breed gewaad gedragen werd; de rijgingen zijn specifiek bedoeld om een jurk strak om het bovenlijf te laten aansluiten.

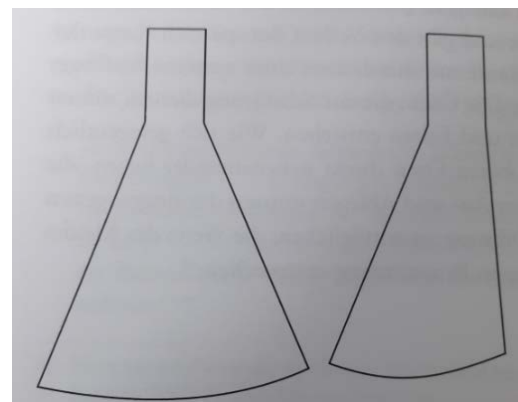

Afbeelding 25, van links naar rechts: Reconstructie van een "[nobleman's maidservant in her sunday best](#)" zonder de "slip sleeves" van een werkkleed, daarnaast een reconstructie van het [gewaad van St. Claire van Assisi](#) (1253) en tenslotte een reconstructie van de Gown of St. Elisabeth of Thuringia (ca. 1230), de jurk van Saya van Leonora van Castillie (begin 13e eeuw).

Een vondst gelinkt aan de Spaanse koningin Leonora van Castillie (afbeelding 23), begin 13de eeuw, laat een jurk met zijsluiting zien. Het zeer smalle model laat zien dat het hier geen alledaagse kleding betreft.

Aan het begin van de 13de eeuw kwam de *mi-parti* kleding op. Hiermee werd het mogelijk om de kleding beter aan het lichaam te laten aansluiten, en hierdoor maakte in de 14de eeuw de geregen sluiting aan de voorzijde een opmars.

Zijsluiting is bij deze modellen niet meer mogelijk. *Mi-parti* in twee kleuren werd veel gedragen, echter niet door personen uit hogere kringen.

Afb 26: Schema van *mi-parti* jurk, links een achterpand, rechts een voorpand]

Cotte als werkkleding

Voor de werkkleding komen we in de manuscripten zogenaamde *slip sleeves* tegen. De mouwen worden alleen aan de *cotte* vastgemaakt vanaf de bovenkant van de schouder tot achter onder de arm. Hierdoor kan men uit de mouwen “glijden” en deze achter de rug vastknopen of achter de riem steken. Dit heeft twee belangrijke voordelen: wanneer het erg warm is zorgt dit voor verkoeling, en de mouwen van de *cotte* zijn uit de buurt als er natte of vieze klussen gedaan worden. Het linnen onderkledingstuk is veel gemakkelijker schoon te maken en droogt ook sneller dan het wollen kledingstuk.

Afbeelding 27: werkkleding in de Maciejowski bible, folio 19v, 41v en 4r (1250), met huve en “slip sleeves”.

Surcot (overgooier, zonder mouwen)

Over de cotte werd een surcot met of zonder mouwen gedragen. Hiervan zijn verschillende vondsten gedaan die dateren uit de 13de eeuw. De armsgaten konden hierbij zeer breed zijn, deze werden ook wel “gates of Hell” genoemd, daar de geestelijkheid hier schande van sprak.

Afb. 28: Links: Surcot van Leonora van Castillie met zeer wijde armsgaten, Rechts: Codex Manesse waarin smalle armsgaten zichtbaar zijn.

Surcot (overjurk, met lange mouwen)

[volgt nog]

HOOFDBEDEKKING VOOR VROUWEN

Hoofdbedekking voor vrouwen is een belangrijk onderdeel van de kleding. Het geeft zowel sociale (rijkdom) als persoonlijke (getrouwd/ongetrouwd) status weer. Door de samenstelling van hoofdbedekking, veelal linnen, zijn archeologische vondsten zo goed als onbekend. Uitzondering hierop is de St. Birgitta huve (Scandinavische term voor kapje). Hierdoor moeten we ons laten leiden door geschreven bronnen en illustraties uit deze tijd. Onderzoekers *Dahl & Sturtewagen* stellen in hun artikel "The Cap of St. Birgitta" dat hoofdbedekking werd gebruikt om getrouwde en ongetrouwde vrouwen van elkaar te onderscheiden, en dat alle getrouwde vrouwen, weduwen en vrouwen van respectabele leeftijd een vorm van hoofdbedekking droegen, al dan niet door wetten gereguleerd.

St. Birgitta's huve (huvete)

Eenvoudige hoofdbedekking die veel te zien is in afbeeldingen, is de St. Birgitta huve. In tegenstelling tot de coif gedragen door mannen wordt de huve (kapje) niet onder de kin vastgemaakt, maar op het hoofd vastgezet met een lange band die tweemaal on het hoofd gewonden wordt. Smokwerk in de nek van het kapje zorgt ervoor dat het aan de achterkant ruim valt, waardoor het haar erin past. Op het kapje kunnen indien gewenst een sluier en wimpel gespeld worden.

Afbeelding x: Afbeeldingen van het Morgan Bible (1250) en een huve uit de Liturgische kalender uit Kamerijk, fol. 211v. (1275-1300)

Afbeelding x: Reconstructie van het kapje door "die Handmaid", met de historische bron in de Morgan Bible (1250) ernaast. Rechts Cap of St. Birgitta, Dahl, C.L. & I. Sturtewagen, 2008, *The Cap of St. Birgitta*, *Medieval Clothing and Textiles* vol. IV, pp. 99-129

Barbette en Fillet

De *barbette* is een wijde band die verticaal over het hoofd en onder de kin werd gedragen, en waarop verdere hoofdbedekking kon worden vastgespeld.

De band horizontaal om het hoofd is de *fillet*. Deze kan een eenvoudige smalle band zijn waar bijvoorbeeld een sluier en wimpel aan worden gespeld, tot een kroonachtig hoedje van gesteven stof. De *barbette* en *fillet* kunnen verder gecombineerd worden met een *crespinette* (haarnet).

Afb. x: Barbette met uitgebreide fillet. Rutland Psalter, 1260, Maciejowski bible, 1250 en rechts de Trinity Apocalypse R.16.2, F.7v (1250). Helemaal rechts toont Anke een kin- en hoofdband met sluier.

Afbeelding x van links naar rechts: Barbette en fillet over een crespnette. Bible moralisée, Harley MS 1527, (1225-1250), vrouw met een crespnette in de Maciejowski bible, (1250) en tenslotte rechts een barbette en fillet over een crespnette, Elisabeth kerk, Marburg, Duitsland, (ca. 1235).

Sluiers, hoofddoeken en wimpels

De sluier kon met of zonder wimpel gedragen worden. Meer uitleg over hoofddoeken, sluiers etc. volgt nog.

Afbeelding x: Rutland Psalter (1260), psalter ms. 15, fol. IXr, France, (13^e eeuw)

Afb x: Sluier om het hoofd en de hals gewikkeld. Links: Maciejowski bible, 1250, Rechts: Strasburg Cathedraal, Frankrijk, ca. 1280 - 1300

Afb. x: Sluier onder wimpel en grote fillet. Elisabeth kerk, Marburg, Duitsland, ca. 1235. Rechts toont Rianne een sluier met wimpel.

ACCESSOIRES VOOR VROUWEN

Riemen

Tasjes en buidels

Sieraden

DE UITBEELDING

Als we de bovenstaande richtlijnen volgen dan ziet de basiskleding van een vrouw gelieerd aan de Orde omstreeks 1248 er in onze interpretatie als volgt uit: Een wijde wollen *cotte* met leren gordel, met daaronder een linnen *chemise* en wollen kousen. Op haar hoofd draagt ze een sluier (eventueel met wimpel) of indien aan het werk een *huvette*. Over haar kleding dragen deze *donatii* een mantel met het “halve kruis”. Zij droegen een kruis met drie armen, totdat ze de geloften behorend bij intreding tot de Orde hadden afgelegd.

MILITAIRE KLEDING UITRUSTING

GAMBESON/AKETON

Een gambeson/aketon (wambuis in het Nederlands) is een gewatteerd vest, dat gemaakt is van lagen linnen, in banen gestikt, met een opvulling van wol, katoen of haren van bijvoorbeeld paarden. Het bedekt het lichaam van de hals tot (een deel van) de bovenbenen. Er is onderscheid tussen doorgaans rijkere ridders die zich een hauberk (volledige maliënkolder) konden veroorloven boven op het wambuis, en soldaten die de gambeson als *stand-alone* beschermende laag droegen.

In de literatuur komen we zowel de term *gambeson* als *aketon* tegen, en hoewel uit historische teksten niet exact duidelijk wordt wat het verschil is (de constructie is hetzelfde) gaan een aantal historici (zoals Claude Blair) ervan uit dat een aketon een dunnere variant is die **onder** de maliën wordt gedragen, en een gambeson een gewatteerd vest is dat zoals beschreven *stand-alone* wordt gedragen of **over** de maliën. De gambeson wordt beschreven als zijnde zwaarder dan de aketon en is opgebouwd uit vele lagen (soms op tot wel 30 lagen) stof (wol, linnen en soms leer). Desondanks zien we dat gambeson en aketon vaak door elkaar gebruikt wordt.

Een 13^e eeuwse wambuis heeft geen sluiting aan de voorkant en wordt over het hoofd aangetrokken. Kleuren zijn voornamelijk naturel (linnen), grijs, bruin en groen. Ook hier geldt dat sobere kleuren de voorkeur hebben.

Afbeelding x: De Morgan Bible (1250) laat een paar mooie voorbeelden zien van soldaten die alleen een wambuis dragen. Daarnaast een afbeelding uit [BL Royal 1 D I Bible, 241r](#) (Engeland, 1250-1299) met een duidelijke aketon/gambeson die onder de hauberk uitsteekt.

Een wambuis wordt gebruikt voor verschillende doeleinden:

- Ondersteuning van het gewicht van de maliënkolder. Het wambuis verdeelt het gewicht van de maliënkolder over de schouders.
- Het wambuis houdt de ringetjes van de maliënkolder op een afstand van de huid. Dit beschermt de ridder tegen kleine ongemakken tijdens het dragen.
- De derde functie van het wambuis is het opvangen van klappen van verschillende slagwapens, doordat het een soort van kussenfunctie vervult.

Hoe dik is een historische aketon/gambeson?

De laatste jaren is men het binnen de *levende geschiedenis* community erover eens dat de moderne aketons die onder de hauberk worden gedragen doorgaans te dik zijn. Op basis van illuminaties in manuscripten (die doorgaans zeer slanke en gedetailleerde ridders laten zien) lijkt het aannemelijk dat in werkelijk slechts een dikkere cotte of een tuniek met een lichte voering werd gedragen onder de maliënkolder. In afbeelding X zien we ook voorbeelden uit manuscripten waarin men niet meer lijkt te dragen dan een tuniek. Het biedt dan ook een enorme verbetering van de bewegingsvrijheid, plus het risico op oververhitting daalt aanzienlijk. Daar staat tegenover dat dit de drager kwetsbaar maakt voor botte slagwapens. Zonder voldoende padding kan de maliënkolder de klap niet opvangen en wordt daarmee vrij nutteloos. Ligt de waarheid ergens in het midden?

Afbeelding X: Een tuniek onder een hauberk in Cambridge MS O.9.34 *Romance of Alexander* (1250), en daarnaast twee afbeeldingen uit de Morgan Bible (1250) waarin slechts een tuniek zichtbaar is.

Deze theoriën zijn mooi, maar feit blijft dat wij als moderne mens na een veldslag wel weer gezond naar huis willen gaan. Daarom wordt een dikkere gambeson aangeraden als je in veldslagen wil deelnemen, om de veiligheid te verhogen.

WAPENROK (SURCOAT)

De surcoat was halverwege de 13^e eeuw een doorgaans mouwloze tuniek die over de maliënkolder werd gedragen en diende voornamelijk twee doelen. Op de eerste plaats hield het de zon en vuil weg van de maliënkolder. En op de tweede plaats maakt het de ridder herkenbaar.

Als we kijken naar de Morgan Bible dan zien we een aantal varianten, maar qua lengte varieert het van op- of net over de knie, tot halverwege het scheenbeen. Folio 10 met de titel *De Gibeonieten sluiten vrede* laat een mooi voorbeeld zien: de ridders dragen hun surcoats tot net over de knie. We komen in meerdere bronnen soms ook wat langere surcoats tegen, maar het overgrote merendeel van de bronnen toont soldaten en ridders met wapenrokken tot op of net over de knie. De surcoat van de hospitaalridders is gemaakt van zwarte wol, heeft een rij-split voor en achter en heeft het witte kruis van de Orde links op de borst.

Afbeelding x, van links naar rechts: *De Gibeonieten sluiten vrede*, Morgan Bible folio 10 (ca. 1250), Baldwin being received by the clergy, *Histoire d'Outremer*, folio 18v, (tussen 1232 and 126), Death of Richard, Earl Marshal, *Chronica Majora* by Matthew Paris, (1234)

Afbeelding x: Shrine of Charlemagne, Aachen Cathedral, Germany c.1215. Ook hier zien we dat de Keizer een langere surcoat draagt dan de andere ridders, wat leidt tot de veronderstelling dat net als bij de cotte de lengte van de surcoat langer wordt naarmate de status van de drager toeneemt.

BIJLAGE 1

ACHTERGRONDINFO

ONDERKLEDING VOOR MANNEN

Afbeelding X, van links naar rechts: [Jozef wordt in een put gegooit](#), Maciejowski Bible, fol. 5r en fol. 25r, (c. 1250), een shirt verdwijnt in het vuur in Beinecke MS.229 Arthurian Romances, (c 1275-1300) en tenslotte braies in de Rutland Psalter, folio f.5r (1260)

COTTE VOOR MANNEN

De algemene middeleeuwse mode van de 13^e eeuw is er een van laagjes, met als kenmerk dat deze redelijk strak zat om het lichaam en lang naar beneden hing. De broeders droegen over hun linnen onderkleding een kenmerkende lange tuniek (*cotte* in oud-Frans en *cotta* in Latijn), het kledingstuk met lange mouwen dat eigenlijk door alle mannen werd gedragen. Arbeiders en burgers droegen de *cotte* doorgaans tot op de knieën en deze was soms voorzien van wijdere mouwen die je kon oprollen.

Men's status was reflected in the length as well as the material and cut of the cote. Noblemen and clergy wore them full-length; professional men and older workers wore them calf-length [...] calf-length cotes, common for travelers, could be split at the back as well as the front, for riding. - Sarah Thursfield, The Medieval Tailor's Assistant

De adel droeg een langere *cotte*, gemaakt van fijnere stof, die reikte tot boven de enkels en met een riem rond het middel werd vastgezet. In z'n algemeenheid kunnen we stellen dat deze tunieken in verschillende lengtes werden gedragen maar meestal waren deze ongeveer knielang of nog langer. (Niet korter, want dat is de mode van een latere eeuw.)

Afbeelding 4: links twee afbeeldingen uit de Morgan Bible (ca. 1250) waarin een arbeider en een koning wordt getoond, en rechts twee afbeeldingen (f.6r en f.8v) uit de Rutland Psalter (ca. 1260) met daarin dezelfde tegenstelling. In beide gevallen zien we dat de lengte van de *cotte* toeneemt met de status van de drager.

De *cotte* kan als primair kledingstuk voor de broeders van de orde wellicht vreemd lijken. Tot voor kort werd immers nog aangenomen dat de broeders vooral de monastieke pij droegen, zoals dat bij monniken uit niet-militaire ordes gewoon was. Als we echter kijken naar de verschillende bronnen en statuten dan blijkt de kleding omstreeks 1248 toch meer genuanceerd te zijn, en zien we een duidelijk verschil tussen onderkleding, bovenkleding en de buitenste laag kleding.

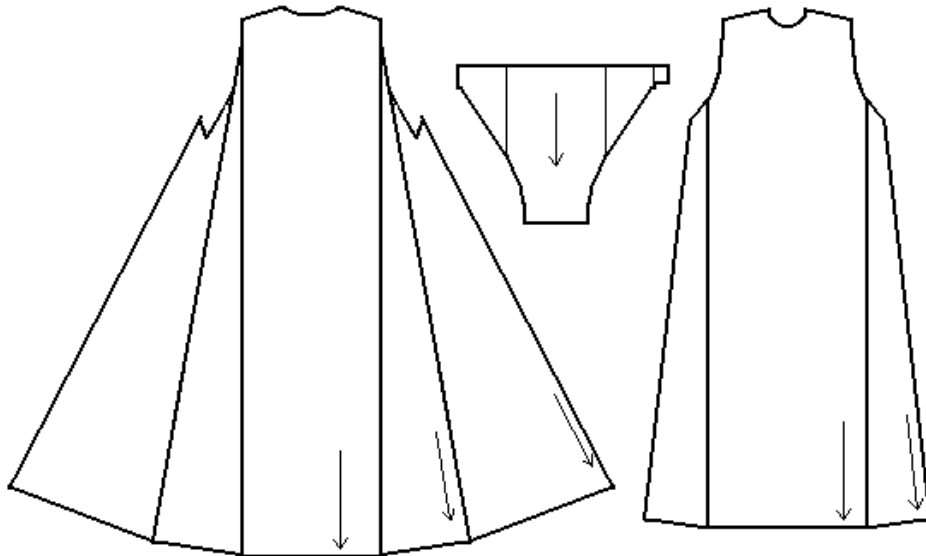
Met name de eerdergenoemde statuten uit 1206 (bijlage 2) zijn interessant, omdat we deze drie lagen duidelijk terugzien in een lijst met voorgeschreven kledingstukken. De *cotte* wordt daar nadrukkelijk benoemd, naast shirts (*chemise*) als onderkleding en de *cappa* en de mantel. In onze interpretatie is de *cotte* geen onderkleding (daar waren de shirts voor) maar onderdeel van de bovenkleding.

Bij de langere *cotte* voor de adel werd er vaak een rij-slit in gezet om te kunnen paardrijden. In dat geval wordt deze rij-slit voorzien van geren zodat deze mooi dichtvalt zodra de drager rechtop staat. Hieronder een visuele weergave van deze geren.

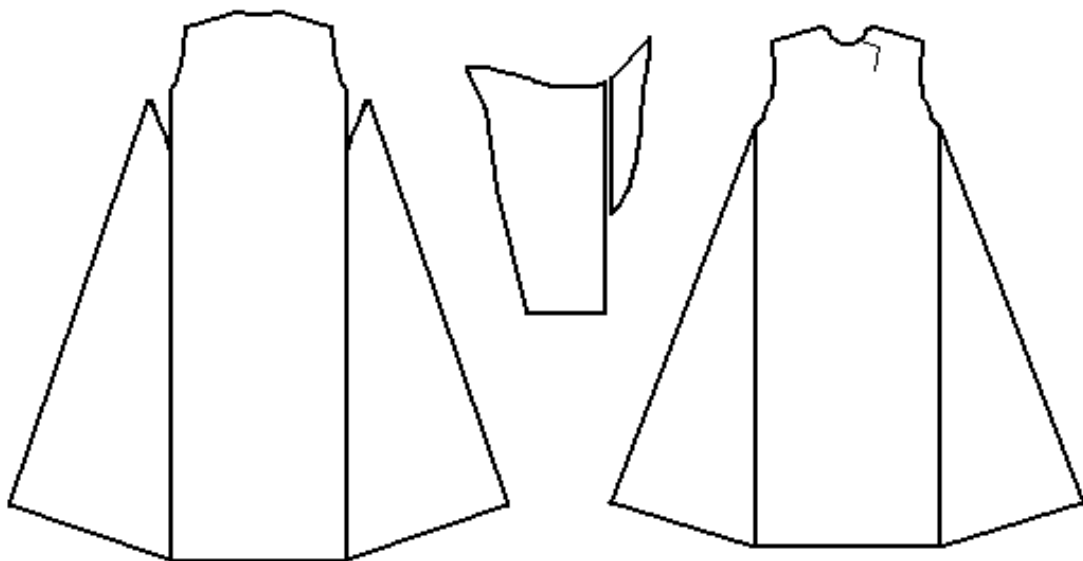

Afbeelding X: Geren toegevoegd aan de rij-split, Kania, Kleidung im Mittelalter, blz 141-142

COTTE VOOR VROUWEN

Afbeelding X: Hausherr, Reiner, Hg. Dei Zeit der Staufer, Geschichte -- Kunst -- Kulture. (Katalog der Ausstellung, 6., verb. Aufl. 4 bande) Stuttgart: Württembergisches Landesmuseum, 1977.

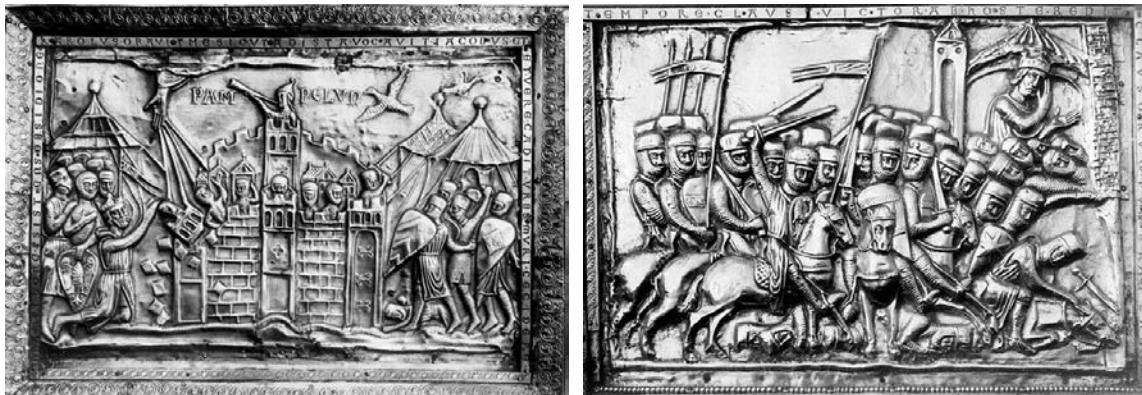
Afbeelding X: Hausherr, Reiner, Hg. Dei Zeit der Staufer, Geschichte -- Kunst -- Kulture. (Katalog der Ausstellung, 6., verb. Aufl. 4 bande) Stuttgart: Württembergisches Landesmuseum, 1977.

Afbeelding X: de historische [Gown of St. Claire of Assisi](#) (gedateerd voor 1253) en Gown of St. Elisabeth of Thuringia, (gedateerd rond 1230)

SURCOAT

In afbeeldingen van diverse bronnen uit de 13^e eeuw zien we zowel de korte als de langere variant van de surcoat terugkomen. In de *Maciejowski* bijbel zijn deze kledingstukken doorgaans tot net over de knie, in de *Manesse* rijken ze tot op de enkel, en in *Edward the Confessor* en op de muren van Palau d'Aguilar in Catalonië zit het er een beetje tussenin.

Afbeelding X: surcoats afgebeeld in [The Emperor prays towards the falling walls of Pamplona](#), reliefschrijn van Karel de Grote, ca. 1215 in de kathedraal van Aken.

Mannen met meer status dragen, net als bij de cotte, een langere surcoat dan de reguliere ridder of soldaat. Dit verschil zien we terug in meerdere voorbeelden: *Bohemund III*, de Keizer *Charlemagne* tenslotte *Sint Maurice* worden in de onderstaande voorbeelden alle drie afgebeeld met langere surcoats dan de reguliere ridders in dezelfde afbeelding.

Afbeelding X, van links naar rechts: [Boulogne-sur-Mer BM MS.142 History of Outremer](#) (1287), [bohémund 3 et raymond 3 à jérusalem fol. 307v](#), Bohemond III and Raymond III at Jerusalem (13e eeuw)

Afbeelding X, van links naar rechts: West Front Statues 123 Knight & 124 St Maurice, Wells Cathedral (c.1230-40), rechts een burger en een soldaat in de Morgan Bible, (ca. 1250), soldaten in Biblé moralisee, f.12v (1225-1250)

MANTEL

Afbeelding X : Tempeliers, Tombeau de l'infant Don Felipe (1274) – église Santa Maria de la Blanca – commanderie templière de Villasirpa (détail), Knight Hospitaller Praeceptor Ramundus de Bolera end of XIII century, met daarnaast Knight Hospitaller early XIV century, Barletta, ITALY

Wat de mantel betreft is het interessant om te kijken naar het gebruik en de status van dit kledingstuk. Officieel maakt de mantel deel uit van de *habit*, het officiële uniform van de Broeders. Als zodanig zien we dan ook dat de mantel waarschijnlijk vooral gedragen werd bij officiële gelegenheden en de vaste momenten dat de broeders bij elkaar kwamen.

De mantel is een statussymbool, en het feit dat het tijdelijk afnemen van de mantel zowel bij de Hospitaalridders als de Tempeliers als een straf gold geeft al aan dat het meer was dan een praktisch kledingstuk. Het is onwaarschijnlijk dat een mantel gedragen werd in situaties waarin deze vuil of beschadigd kon worden. De mantel diende met eerbied behandeld te worden.

In de *Rule* van de Tempeliers vinden we diverse artikelen over hoe de broeders om dienden te gaan met hun *habit* en hun mantel. Daarmee wordt de speciale status van de mantel verder zichtbaar gemaakt. Het is zeer aannemelijk dat de mantel voor de Hospitaalridders eenzelfde belangrijke betekenis had.

Artikel 280

"He should wear his habit in such a way as to have the laces of his cloak round his neck"

Artikel 324

"No brother should hang his mantle round his bed on hooks, for each brother is obliged to honour his habit"

Artikel 460

"If a brother gives the habit of the house in a way he should not, or gives it to such a man as is not worthy of it, he may not keep his habit..."

Artikel 463

"If a brother throws his habit on the ground in anger in front of other brothers, and the brothers beseech him to pick up his habit.... For no brother who cannot give the habit may return it, and whoever does so will lose his own"

Artikel 467

"If a brother tears or gives back his habit willingly, he should not recover it for a year and a day"

468

"And let it be known that while a brother is without his habit, he should remain outside the door of the chapel..."

HOOFDBEDEKKING

Het is niet duidelijk welke vorm of kleur de muts precies had, maar algemeen wordt aangenomen dat het een simpel ontwerp was, van vilt of wol gemaakt.

Naamgeving blijkt geen eenvoudige opgave. Een van de eerste termen die we terugvinden stamt uit de statuten van 1262 te Akko, onder grootmeester Hugues Revel. Daar worden de broeders erop gewezen dat hun *chapeau de bonet* (*birretum bonneti* in Latijn) niet van zijde of camlet mag zijn, en de oren aan beide kanten moet aanraken. De *birretum* wordt gezien als een voorloper van de modernere *biretta*.

Deze term, *biretta*, is gekoppeld is aan een *usance* uit de jaren 1280, waarin staat dat "a brother might not remove his *biretta* or hat even if he was feeling hot, unless there was a good reason". *Biretta* wordt uitgelegd als:

'Originally a head dress, difficult to distinguish from the aumusse (late 13th, early 14th centuries). In the 16th centuries, the name was transferred to round caps, which became square on top once a hatter had the idea of fitting them on a rigid frame, giving the shape still worn by the clergy today.' - Boucher, 1966

We zien verder nog de termen *pileus* of *pileus rotundus* die we onder andere tegenkomen in de context van de *academical costume* van een laat 14^e eeuwse *physician*.

Afbeelding X: Pierre d'Aubusson, Grand Master of the order of St John of Jerusalem (the Knights Hospitaller), receiving Prince Djem in Rhodes, miniature from manuscript, facsimile, France, 15th century.

Weliswaar een afbeelding uit de 15e eeuw, maar het laat wel zien dat de kleur van de muts nooit echt duidelijk zwart of wit te benoemen is. De *biretta* is nog steeds eenvoudig van vorm.

Let ook op het Maltezer kruis, dat vanaf de 15^e-16^e eeuw opduikt op de kleding.

In "Project Gutenberg's Ecclesiastical Vestments, by R. A. S. Macalister", gepubliceerd als ebook in 2018 wordt er ingegaan op de *Ecclesiastical Head-dress*:

Innocent IV issued an indult in 1245 to the Prior and Convent of St Andrew's, Rochester, permitting them to wear caps (pileis uti) in the choir, provided that due reverence be observed at the gospel and the elevation.

*Two forms of cap are to be seen in mediaeval monuments: **one a simple dome-shaped skull-cap**, called birettum; **the other a circular cap, with a point in the centre**, of this shape hat, which was peculiar to university dignitaries. The latter is probably the ancestor of the modern biretta; and, indeed, in a brass of Robert Brassie in King's College Chapel, Cambridge (1558), appears a head-dress which is a connecting link between the two. The head-dress was always black, except for cardinals and a few bishops and others to whom the privileges of cardinals had been especially granted. These wore scarlet.*

BIJLAGE 2

VAN CAPPA NAAR CLAUSA

CAPPA, CHAPE, CAPE, COPE, CLOAK?

Het is niet eenvoudig om een eenduidig beeld te krijgen van het kledingstuk dat we *cappa* noemen. We zien in de diverse manuscripten uit de 13^e eeuw verschillende varianten. In de meeste gevallen wordt dit kledingstuk uitgelegd als een overgooier in de vorm van een cape of mantel met muts. Daniel Severin van *Comthurey Alpinum* deed hier uitgebreid onderzoek naar voor hun eigen Hospitaalridders-handboek voor de periode 1180, en hij komt tot een soortgelijke conclusie:

“The name Cappa was used on the one hand for a sleeveless override with a hood. On the other hand, references to cappas with sleeves are found in literary sources.

We cannot read from the sources what form was customary in the hospitals, or whether it was a standardized piece of clothing at all. Basically, the clothes were not named according to their shape, but according to their function.”

Alex Kerr licht de complexiteit rondom de benaming en de vorm van kledingstukken mooi toe in zijn artikel *Layer upon Layer: The Evolution of Cassock, Gown, Habit and Hood as Academic Dress*:

“The situation is complicated by the fact that several Latin terms are used for a single article of dress [...] one term may refer to quite different articles at different periods. Now, as then, it is common to use words for clothing in both a narrow and a broad sense: for example, in modern English we use ‘jacket’ and ‘coat’ with various meanings, some of them overlapping or interchangeable. Similarly, in writing about medieval dress ‘gown’ or ‘robe’ may be a very specific item distinct from ‘cassock’ or ‘habit’ at one point, but any long, loose garment at another.” - Alex Kerr, University of Oxford

Afbeelding X: Twee reizigers, met een korte rode cappa met mouwen, *The Trinity Apocalypse* R.16.2, F.1v (1250)

Afbeelding X: Peter Lombard in cappa, *Sentences*, Troyes (12e eeuw)

Het is dan ook onmogelijk om met volle zekerheid te kunnen vaststellen welke vorm de *cappa* van de broeders had, en hoe die zich tot 1248 en daarna ontwikkelde.

DE CAPPA IN DE RULE

We komen de *cappa* voor het eerst tegen in de *rule* van de orde. Deze *rule* werd relatief kort na de oprichting van de orde opgesteld door de tweede grootmeester (Raymond du Puy, 1118–1160) en beschrijft de *cappa* naast de mantel als een onderdeel van het officiële uniform (*habit*), voorzien van een kruis:

“Encore touz les freres de toutes les hobediences, qui desoravant se offriront à Deu et au saint Hospital de Jerusalem, portent la croiz en lor chapes et en lor manteaux...”

“Item omnes fratres omnium obedientiarum, qui nunc vel in antea offerunt se Deo et sancto Hospitali Jerosolimitano, cruces ad honorem Dei et eiusdem sancte crucis in cappis et in mantellis secum defferant ante pectus...”

“Also let all the brethren of all the Obediences, who now and henceforward shall offer themselves to God and to the Holy Hospital of Jerusalem bear on their breasts the cross, on their cassocks (chapes) and on their mantles...”

Van boven naar beneden zien we het oud-Frans (voor 1350), de Latijnse vertaling uit 1357, en tenslotte de eerste Engelse vertaling door E.J. King) uit 1933.

Wat opvalt is dat er gesproken wordt over een *chape*. Dit is in het oud-Frans een mantel of cape. De *cappa* als kledingstuk lijkt daarmee een buitenste laag (religieuze) werkkleding te zijn, die inderdaad veel doet denken aan een moderne *poncho*. In feite een overgooier met een kap.

Traditioneel wordt er echter vanuit gegaan dat dit in de vroege fase van het bestaan van de Orde een soort monastieke pij was met mouwen. David Nicolle vermeld:

“The standard black cappae were relatively tight-fitting monastic robes which brothers-in-arms had to wear over their armor”

Afbeelding X: Interpretatie van Comthurey Alpinum, voorbeeld van een *cappa* als een **sleeveless override with a hood**, een vorm die overeenkomt met veel afbeeldingen uit de 13^e eeuw.

Afbeelding X: Mensen in een boot, linkerpersoon met een *cappa* (hooded cloak), Westminster Psalter, f80v. (1200-1250)

Er duiken echter maar weinig afbeeldingen op van Hospitallers met een *cappa* met mouwen in de manuscripten, al lijken er wel aanwijzingen te zijn dat ze er waren. De tuniek van Franciscus van Assisi gedateerd tussen 1150 en 1225 zou een voorbeeld van een *cappa* met mouwen kunnen zijn.

In de statuten van Margat (1204-1206) wordt er wederom melding gemaakt van een *capam*, waarbij het Latijn ook hier een latere vertaling is van het oorspronkelijke oud-Franse *chape*, een *hooded cloak*. Meer over de tekst in de statuten in bijlage 3.

EEN CAPPA CLAUSA WORDT VERPLICHT

Een aantal jaren na de statuten van Margat wordt het **Vierde Lateraans Concilie** (van 11 tot 30 november 1215) samengeroepen te Rome door paus Innocentius III. Ook de grootmeesters van de Tempeliers en de Hospitaalridders waren daarbij aanwezig. In drie plenaire zittingen werden 71 decreten aangenomen. Herbert Thurston beschrijft in zijn artikel "Clerical costume" een aantal van deze beslissingen:

The Fourth Lateran Council (1215) laid down the principle that clerics must wear garments closed in front and free from extravagance as to length (Clausula deferant desuper indumenta nimiâ brevitate vel longitudine non notanda. — Mansi, XXII, 1006). [...] the wearing of sleeved copes (cappæ manicatæ), either at Office or at other times, are all forbidden by the same enactment.

Maureen Miller geeft in "The Oxford Handbook of Medieval Christianity" nog verdere details: de "prelates of the diocese" dienen de *cappa clausa* te dragen, maar de *inferiori clerici* werd alleen voorgeschreven om "garments closed in front" te dragen.

Vanaf het vierde Lateraans Concilie in 1215 wordt aan geestelijken de gesloten mantel (*cappa clausa*) voorgeschreven, en de *cappa* met mouwen (*cappa manicata*) wordt verboden. Uiteraard waren de broeders van de Orde van St. Jan geen volle priesters die in hun geestelijke ambt waren bevestigd. Maar het is zeer aannemelijk dat ook voor de Hospitaalridders als religieuze groep vanaf 1215 de *cappa clausa* zijn intrede doet. Een *cappa* in de vorm van een monastieke pij lijkt daarmee rond 1248 niet meer aanwezig te zijn, in ieder geval niet voor de broeder-ridder.

Afbeelding X: Interpretatie van Comthurey Alpinum, voorbeeld van een *cappa* mét mouwen, verwant aan de monastieke pij die door monniken wordt gedragen. De vraag is of en wanneer deze variant gebruikt werd, en door wie.

Afbeelding X: De tuniek (*cappa*) van Franciscus van Assisi, gedateerd tussen 1150 en 1225 lijkt te wijzen op een *cappa* met mouwen.

Ook in de jaren erna (1222 en 1237) zien we dat er meerdere decreten uitgevaardigd worden waarin geestelijken verplicht worden om de gesloten mantel, de *cappa clausa*, te dragen. Dat dit type **cope** of *cappa* niet erg populair lijkt te zijn komt ter sprake in “Project Gutenberg's Ecclesiastical Vestments, R. Macalister”:

*There were two kinds of cope in use at the English universities—the cappa manicata or sleeved cope; and an uncomfortable contrivance called **the cappa clausa, which was sewn all the way up, passed over the head when put on, and was not provided with sleeves or other openings for the arms save a short longitudinal slit in front. The Archbishop of Canterbury prescribed this as a decent garb for Archdeacons, Deans and Prebendaries in 1222.** - Ecclesiastical Vestments Their development and history, R. A. S. Macalister, februari 2018*

Afbeelding X, van links naar rechts: Afbeelding van Saint Dominic met vermoedelijk een Cappa Clausa in “Altarpiece panels from Tamarite de Litera” (Huesca province 1300-20), Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona. Tweede afbeelding St. Dominic receiving the Rule, on a leaf from an illuminated choirbook, [Umbria or southern Italy, late 13th century], St Dominic in Prayer, illumination on parchment (tussen 1260 en 1288), en tenslotte een detail van “stole buried with St. Albert the Great”, Keulen, (eind 13e eeuw)

Herbert Thurston meldt in zijn artikel een decreet uit 1237:

*“In 1237 the national council, held under the presidency of the Legate Otho, declared that lay folk were scandalized at the dress of the clergy, which was not clerical at all, but **more suited to knights** (non clericalis sed potius militaris). Offenders in future were to be punished, and the bishops were to see **that all in sacred orders used garments of fitting length and wore closed copes.**”*

*"The proper dress of the medieval clergy was therefore the vestis talaris (cassock), and over this priests and dignitaries were **bidden to wear the cappa clausa**. The former of these must have been a **sort of cassock, but made like a tunic**, i.e. not opening, and buttoning down the front."*

Het lijkt er dus op dat het kledingstuk niet erg populair was onder de geestelijken van die tijd, en zeker voor de ridders die te paard moesten kunnen vechten zal de cappa clausa een absolute nachtmerrie zijn geweest. Het is dus zeer de vraag of de aanname van Riley-Smith in zijn boek juist is:

"Until the middle of the 13th century the brothers-at-arms seem to have worn a hooded cloak over their armor when on campaign" – Jonathan Riley Smith

Zou het niet veel logischer zijn dat de broeders in plaats van de cappa clausa een ander kledingstuk droegen in gevechtssituaties? Als we in de statuten van de Orde gaan zoeken komen we inderdaad aanwijzingen tegen dat er al voor 1248 sprake was van een vorm van surcoat. In de *Jugements (esgarts) et coutumes (usances) de l'ordre de l'Hôpital* (1239) komen we de volgende melding tegen:

115. *Ces sont les choses qui appartient au mareschal de frere d'ouffice tresspasses. Premieirement toutes manieres de armeures, armes turqueses, espées, lances, coreaus de fetur, selles, platines, auberjons, **gipells**, **soubre seignals**, chapell de fer, dars, bacines.*

Een *Gipel* wordt doorgaans uitgelegd als een "short tunic worn under the hauberk". De tweede vermelding daarna, een *Soubre seignals*, komt al dichterbij in de buurt. *Soubre* is oud-Frans voor *Sur*, en kan worden uitgelegd als *above* of *on* ("boven" of "bovenop"). *Seignal* is te interpreteren als *signal*, *seal* of *coat of arms*. Als we dat samenvoegen komen we tot een *Top-layer coat of arms*. Een buitenste laag die laat zien wie je bent? Zou dat een vorm van surcoat kunnen zijn? Met zekerheid kunnen we het niet vaststellen, maar het heeft er alle schijn van dat de ridders de *cappa clausa* al vroeger hebben vervangen door een praktische *soubre Seignal*.

Afbeelding X: impressie van de Cappa Clausa door Comthurey Alpinum.

Afbeelding X: twee monniken gekleed in een ruimvallende monastieke pij, folio 4v uit de "[Bible moralisée](#)" (1225-1250)

DE CAPPA CLAUSA WORDT VERVANGEN

In juli 1248 wordt uiteindelijk op last van paus Innocentius IV officieel besloten om de *cappa clausa* (in een gevechtssituatie) te vervangen door de *surcoat*. Zoals we al eerder zagen wordt er in dit belangrijke stuk tekst voor het eerst verwezen naar een ***cappa clausa*** die aan de Hospitaalridders werd voorgeschreven. De Latijnse tekst luidt:

*“...Fuit ex parte vestra nobis humiliter supplicatum ut, cum ex eo quod **capis clausis** utimini super armis, quasi manibus impeditis et brachiis, tribuatur inimicis vestris facilius vos offendendi facultas, et vobis adunatur defendendi libertas, providere super eo misericorditer curaremus...”*

Een vraag die we onszelf kunnen stellen is: wat gebeurt er dan na 1248? De *cappa clausa* wordt vervangen door de *surcoat* als er militaire dreiging bestond. Maar bleef de *cappa clausa* in gebruik voor niet-militaire doeleinden? En wanneer komt de *cappa* weer terug zoals we die zien in afbeelding 5? (*Hospitallers, Chronique d’Ernoul*). Deze vraag blijft voorlopig onbeantwoord, maar dat de broeders over een soort overgooier beschikten als “general work wear” is duidelijk.

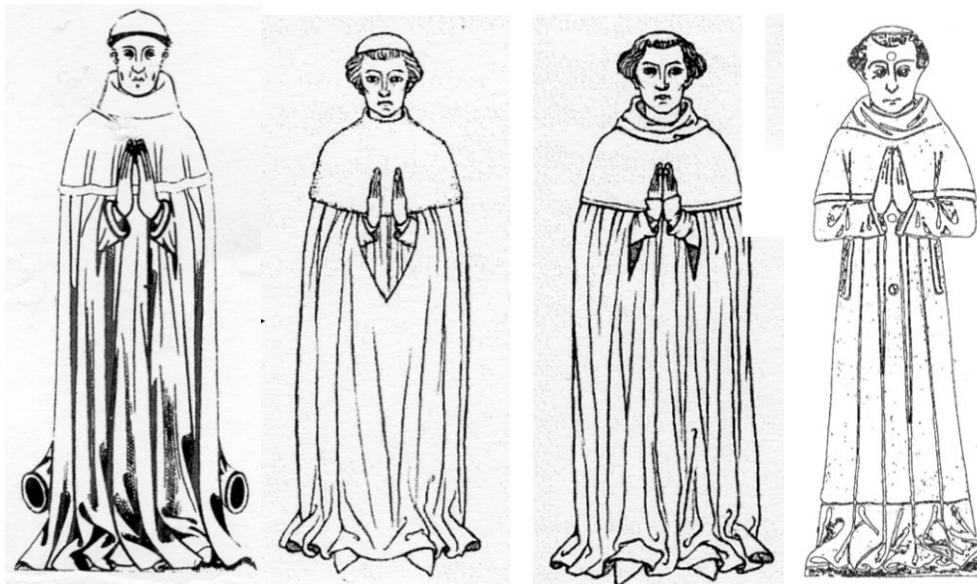
Om het nog complexer te maken mogen we niet vergeten dat we binnen de orde ook nog eens te maken hebben met drie verschillende klassen van broeders: ridders, priesters en dienende broeders (sergeanten). Werd daar nog verschil gemaakt in kleding? Zou het kunnen zijn dat de nieuwe regels alleen voor de broeder-ridders golden? Dat wordt niet duidelijk uit de bronnen.

Interessante informatie komen we verder nog tegen in het artikel *Layer upon Layer: The Evolution of Cassock, Gown, Habit and Hood as Academic Dress* door Alex Kerr. Die keek op zijn beurt weer wat onderzoekers (en met name F. E. Brightman en W.N. Hargreaves-Mawdsley) in het verleden in kaart hebben gebracht. Hij vergelijkt daarbij terminologie en definities, en komt tot vier verschillende basislagen in de kleding van geestelijken. Dat zijn, van binnenste laag naar buitenste laag:

1. *undertunic (subtunica, tunica), the modern ‘cassock’*
2. *an overtunic (tunica, supertunica, toga, gona), the modern ‘gown’*
3. *a hood (caputium), consisting of a cape enveloping the shoulders nearly down to the elbows, and a headpiece, with a ‘poke’ (liripipium, tippetum), falling down behind.*
4. *a habit (habitus), which was of several forms:*
 - a. ***Cappa Clausa***, *Cappa Manicata*, *Cappa Nigra* or *Chimere*
 - b. *Tabard*

Let wel: het gaat hier om **academic dress** door de eeuwen heen, en het staat wat verder weg van de 13^e eeuwse Hospitaalridders die we proberen te doorgronden. Het is onverstandig om de beschrijvingen rechtstreeks te koppelen aan de 13^e eeuw, maar het bevestigt in ieder geval dat de *cappa clausa* wezenlijk anders was dan de monastieke pij. Dat sterkt onze aanname verder dat de monastieke pij in 1248 geen deel (meer) uitmaakte van de gebruikelijke kleding. Kerr identificeert vier vormen van de *cappa*:

- ***cappa manicata***
A chimere with long sleeves which were already unused in the fifteenth century and left to hang loose from the shoulders, while the arms were passed through the side-slits
- ***cappa clausa***
The modern cappa magna which had a hood attached to it, or rather was itself a huge hood, the cape of which reached to the feet, with a slit in front through which the arms were passed.
- ***chimaera pallium***
A cappa with two side-slits for the arms. Hargreaves-Mawdsley noemt dit een cappa clausa "with two slits".
- ***cappa nigra***
A short chimere used by Masters of Arts

Afbeelding X, van links naar rechts: *cappa manicata*, *cappa clausa*, *Cappa clausa met twee slits* en tenslotte de *cappa nigra*.

Hieronder volgen nog enkele afbeeldingen van een Cappa Clausa uit het begin van de 14e eeuw (als referentiemateriaal).

Afbeelding X, van links naar rechts: St. Marcarius, St. Sabas en St. Mervcarius, panels in the altarpiece, [14th century Accademia Gallery, Venice](#)

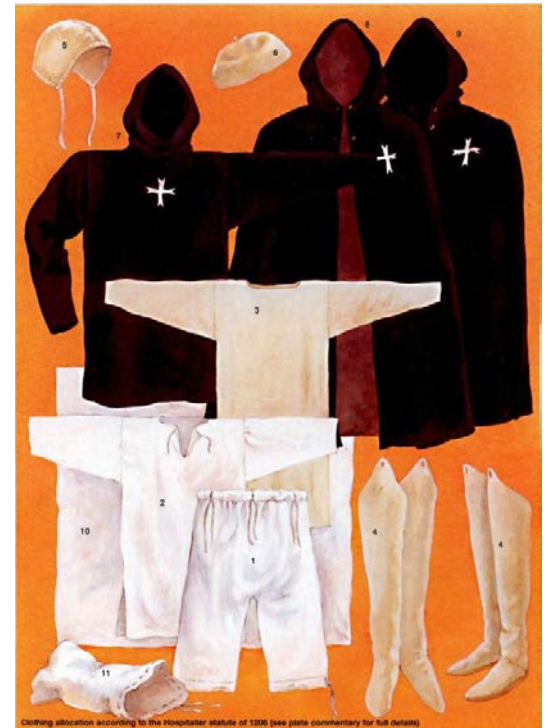
Afbeelding X, van links naar rechts drie afbeeldingen van Saint Dominic, die doorgaans wordt afgebeeld in een cappa clausa. 1) "Saint Dominic and his histories" (rond 1305) by Giovanni da Taranto
2) Afbeelding van Saint Dominic met vermoedelijk een Cappa Clausa in "Altarpiece panels from Tamarite de Litera (Huesca province) 1300-20 Tempera on wood Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona en tenslotte Saint Dominic, Priory of the Basilica of San Domenico in Bologna, 14e eeuw.

BIJLAGE 3

STATUTEN UIT 1206

De **statuten van Margat** uit 1204-1206 van de Hospitaalridders benoemen de basiskleding voor een broeder, en dit geeft ons inzicht in de basisuitrusting in de periode van 1200-1248. Het Osprey boekje van David Nicolle geeft een vertaling en een *artist impression* van deze set kledingstukken die tot de standaarduitrusting gerekend mogen worden:

1. White linen or cotton breeches (x3 pairs)
2. White linen or cotton shirt (3x)
3. Linen cotta (1x)
4. White hose (2 pairs, one linen, one wool)
5. Cotton coif (x1)
6. White cap, probably of felt (1x)
7. Black woollen garnache and hood (1x)
8. Black woollen mantle lined with fur for winter (1x)
9. Black woollen mantle, unlined for summer (1x)
10. White linen bedding sheets (x4)
11. Linen bag for bedding (1x)

Afbeelding X: een visuele weergave van de kledingvoorschriften uit de statuten van 1206

Als we kijken naar de daadwerkelijke tekst, uit deel 2 (1201-1260) van de “Cartulaire général de l’Ordre des Hospitaliers de S. Jean de Jérusalem” door Delaville Le Roulx in 1894 zien we de volgende vertalingen:

Les frères doivent avoir 3 chemises et 3 braies, et une cote et une chape, et 3 draps en lil et le quart en sac, garnache et supe, et 2 manteaus 1 à penne et autre sans penne, et chaucés de lin et de laine.

Fratrum quilibet debet habere camisas tres, bracas seu femoralia tria, cotam unam, garnacham unam, capam unam et mantellos duos, unum videlicet cum penna et alium sine penna

Naast deze teksten in oud-Frans en het (latere!) Latijn kunnen we vervolgens ook nog de Engelse vertaling door E.J. King erlangs leggen:

The Brethren should have three shirts and three pairs of breeches, and one coat and one hat, and three sheets on the bed and the fourth in a sack, a cassock and cowl (garnache et supe) and two mantles, one with fur and the other without fur, and hose of flax (lin) and of wool.

Als we deze drie vertalingen op waarde moeten schatten dan lijkt het oud-Frans het meest waardevol te zijn. Anthony Luttrell zegt daarover:

*“The texts of the statutes down to 1306 in general scholarly use are those given in Delaville Le Roulx’ Cartulaire where a French and a Latin version are placed side by side. **The Latin text there published is the comparatively late official translation made from the French in 1357** and sealed by the Master and Convent 12. Despite the fact that this Latin version naturally contained various anachronisms and omitted some statutes which had by 1357 been lost or repealed, it is often preferred by scholars who feel, on the whole mistakenly, that the Latin is clearer and in some sense more official and reliable.” – Anthony Luttrell*

Wat opvalt is dat King *cote et un chape* vertaalt met *coat and hat/cap*. Cappa kan inderdaad worden uitgelegd als hoofdbedekking (door het oud-Engelse *cæppe* wat vertaald kan worden met *hood, head-covering, cape*. De betekenis is echter breder en etymologisch zijn cappa, cape, chape en kap verwant aan elkaar. Het gaat in deze gevallen over eenzelfde soort kledingstuk: **a sleeveless override with a hood**. De *capam* die in de Latijnse versie opduikt lijkt dus de vertaling van *chape* te zijn. Als we ons dan vooral focussen op de oudste bron, de oud-Franse tekst, dan komen we uiteindelijk tot de volgende kledingstukken: chemise (3 stuks), Braies (3 stuks), cotte (1 stuk), chape/cappa (1 stuk), Garnache (1 stuk), hosen van linnen en wol, en twee mantels (1 gevoerd, 1 ongevoerd).

Uit de bronnen blijkt verder dat het materiaal van de *cotte* helemaal niet aan bod komt; er wordt slechts melding gemaakt van *cotam unam*. Het is daarom de mening van deze schrijver dat de interpretatie van de *cotte* in het Osprey boekje niet juist is.

- De statuten maken **geen** melding van het materiaal, echter vertaalt Nicolle de *cotte* als een **linnen** ondertuniek. Dat is naar onze mening geen juiste aanname, want dit is doorgaans een vorm van wollen bovenkleding.
- Een wollen *cotte* zien we in veel primaire bronnen uit die tijd. Zie bijvoorbeeld afbeelding 5 waar onder de mantel een donker kledingstuk wordt gedragen. In de opsomming en uitbeelding van Osprey voldoet geen enkel kledingstuk aan die uitbeelding. De broeders lijken een nauwsluitende wollen *cotte* te dragen.
- Tot slot een praktische overweging: als de *cotte* een linnen onderhemd is, waarom worden er dan drie linnen shirts voorgeschreven?

BIJLAGE 4

DE KLEUR ZWART

Over de kleur zwart bestaan veel twijfels. Het maken van een echt donker zwart vereist een moeilijk te maken mengsel en meerdere verfbaden, waardoor echt zwarte stof erg duur was. Goedkopere "zwarte" stof was donkergrijs of donkerbruin. Daarbij komt nog dat alle zwarte stof snel vervaagde door gebruik en wassingen. De kosten zitten dus niet per se in de grondstoffen, maar in het aantal baden en de houdbaarheid van het kledingstuk. Een interessante blogpost op Reddit zegt daarover:

Black fabric was indeed costlier in the Middle Ages than many other colors, but it's not a straightforward question of dye expense. In terms of dyestuff, cost depended on two things: source of pigment and duration of dyeing process. The most popular option for dyeing fabric black in the Middle Ages was not, of course, "black pigment." It was to use woad, the bog-common blue pigment, to dye fabric to the darkest possible midnight tint. Then a second dye, typically a red (madder) or yellow (weld), would be added over the top to eliminate the blue tinge. Woad, weld, and madder were standard dyes, not prohibitively expensive for a decently-endowed monastic order. Benedictine monks could adhere to their Rule not to spend too much money on individual habits.

The cost came in lifespan. The longer a fabric sat in dye, the more it degraded - the shorter its lifespan. Black fabric was costlier due to replacement value. In terms of sheer cost of dyestuff, for fabrics the grain-based scarlet pigments were the most prestigious, with vermillion being the ultimate achievement of wealth and luxury.

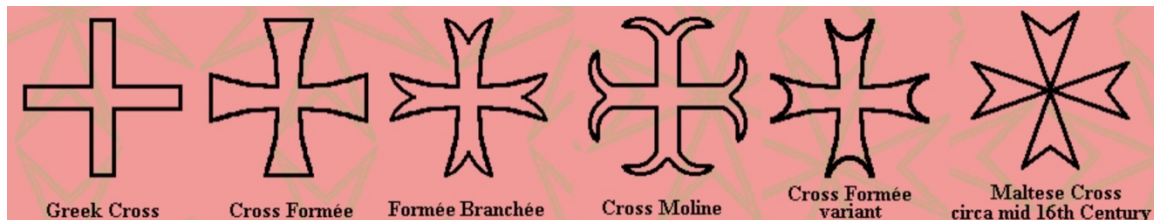
Een tijdgenoot van Raymond du Puy, Otto Frisinga (overleden in 1158), spreekt in zijn kronieken van de vele kleuren van de kleding van de benedictijnen: "Sicut enim intus variis blinkende virtutum fulgoribus, ita Foris Diversorum utuntur Colorum vestibus": "Net dat is een feit, binnen verschillende lichten scheen en buiten waren ze van verschillende kleuren."

De kleuren moeten hier worden uitgelegd als "ideologische" kleuren. Zo werden de Benedictijnen "zwarte monniken" genoemd, maar de Clunianen werden "Black Benedictines" en de cisterciënzers "White Benedictines" genoemd. Deze kleuren moesten overeenkomen met een algemene uitstraling, maar niet met de specifieke kleur van de stof.

BIJLAGE 5

HET KRUIS VAN DE ORDE

Over het type kruis dat gebruikt werd op de kleding bestaan nogal wat onduidelijkheden. Op basis van verschillende zegels en munten blijkt dat er meerdere soorten kruizen in omloop zijn in de 13^e eeuw, afhankelijk van plaats en tijd.

Afbeelding X, typerende kruizen zoals ze werden gebruikt, zoals uitgelegd in het artikel door dr. Michael Foster

Rond 1248 wordt het rechte, Griekse Kruis uit de beginperiode doorgaans niet meer gebruikt en heeft er een doorontwikkeling plaatsgevonden naar het *Cross Pattée/Formée*. Dit kruis is bijvoorbeeld te zien op de muur van de trap die leidt naar de kapel binnen Krak des Chevaliers, dat in handen was van de Orde van 1144 tot 1271.

CROSS PATTÉE

Een ander goed voorbeeld van de vroege vormen van het kruis zijn de twee *seals of the Oxford Hospital* rond 1234 en later. Deze zijn in de vorm van het *Cross Pattée* en het *Pattée Formée*

1.

1. The first seal of the Hospital.

2.

2. The second seal of the Hospital.

S' FRATRVN OSPITALIS S' JOHANNIS DE OXEN'

S' COMVNE DOMVS HOSPITALIS SCI' JOHIS BAPTISTE EX' PORT'

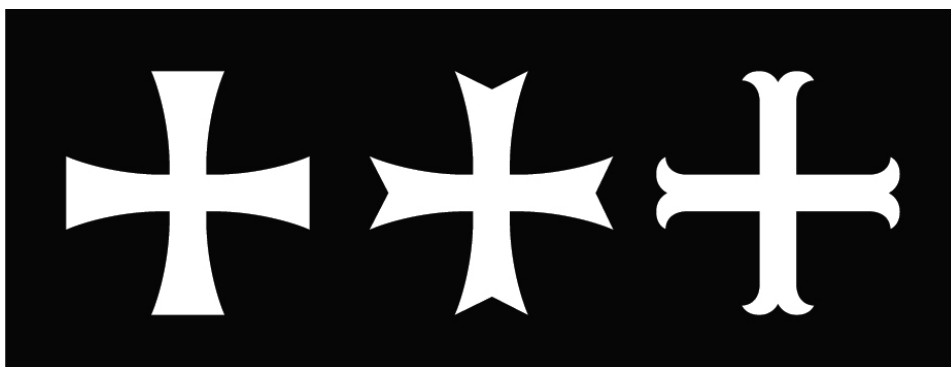
Ook zien we het Ankerkruis (cross Moline) op bijvoorbeeld het zegel van de priorij van Manosque (Frankrijk, omstreeks 1216), een vroege vorm van een achtpuntig kruis. In het begin van de 14e eeuw zien we op een munt geslagen op Rhodos dat het Cross Moline weer is doorontwikkeld naar een variant op Formée, maar dan met een “v” uiteinde. Het is in ieder geval nog lang niet het bekende Maltezer kruis, dat pas veel later in omloop komt. Dr. Michael Foster zegt daarover:

“...no seal, painting, or drawing which concerns the Order, that is not anachronistic (i.e. produced later, to represent an earlier period), before the mid-late 1500s, portrays the now familiar eight-pointed cross.”

De ontwikkeling van het kruis gaat dus vrij ongestructureerd, en er is nooit een specifieke vorm van het kruis gerapporteerd in de 13e eeuw. Sommige zegels van Grootmeesters in de XIIIe eeuw laten een eenvoudig Grieks kruis zien of lichtjes pattée op de mantel.

Afbeelding 5: Links het zegel van Garin de Montaigu, Grootmeester van 1207 tot 1228. Aan de rechterkant het zegel van Hugues de Revel, Grootmeester van 1258 tot 1277. Daarnaast The Seal of the Priory of Manosque met daarom het kruis Moline, Frankrijk 1216.

Afbeelding 6: Op basis van afbeeldingen en munten omstreeks 1250 lijken (van links naar rechts) het cross Pattée, Branchée en Moline allen een correcte keuze.

GROOTTE EN PLAATSING

Guillaume de Villaret geeft in de statuten van 1300 verder de grootte van het kruis aan: zo lang als de handpalm. De palm is een maateenheid die overeenkomt met ongeveer 15 cm. David Nicolle refereert in het Osprey boekje naar "a cross on the front, 7-10cm wide". Riley-Smith geeft in zijn boek *The Knights Hospitaller in the Levant* alleen aan dat het gaat over "a cross embroidered on the breast of their outer garments". Jacques de Vitry beschrijft omstreeks 1220 in zijn *Historia Hierosolimitana*:

*"Gerardus, die Longo tempore mandato Abbatis in Predicto Hospitali pauperibus ministraverat, adiunctis sibi quibusdam honestis en religiosis viris habitum regule suscepit en vestibus ben albam **crucem exterius affigens in pectore**, en regelt Salutari honestis institutionibus facta sollemniter professione, seipsum obligavit."*

De plaats van het kruis lijkt in deze tekst vooralsnog "op de borst" te zijn. In een aantal geschriften wordt het woord "pectore" gebruikt. In de huidige vertaling wordt "pectore" als "op de borst" vertaald, echter "Pectore" kan ook worden vertaald als "hart". Dat wordt doorgaans wel in een meer poëtische vorm gebruikt. In die (vrije) interpretatie komt de bovenstaande tekst van Jaques de Vitry in een ander daglicht te staan, en zou het kunnen dat er verwezen wordt naar de broeders die het kruis dragen op de linkerkant van hun kleding: op het hart.

Lekenbroeders- en zusters (donatii) mochten niet het volledige kruis van de Orde dragen; zij droegen een kruis met drie armen, het "halve kruis", totdat ze de geloften behorend bij intreding tot de geestelijkheid hadden afgelegd. Daarmee geeft het gedragen embleem de status van een lid aan binnen de Orde.

Afbeelding X, Tempelier met het kruis aan de rechterkant. Battle of al-Buqa (1163) Tempelier kapel van Cressac-Saint-Genis.

Heeft de artiest zich vergist en hoorde het kruis links te zitten? De plaatsing uit het midden is in ieder geval opvallend. Deze artistieke vrijheid zien we ook in afbeelding 9, waar de artiest het kruis aan de rechterzijde van de mantel heeft geplaatst omdat het anders niet zichtbaar is.

Afbeelding X: Tempeliers te paard met Kruisteken rechts op de borst, [Cambridge MS Mm.5.31 Folio 139r](#) (1249-1250).

Figuur X: Links een voorbeeld met het kruis Pattee, met Knight Hospitaller Praeceptor Ramundus de Bolera, einde van de 13e eeuw, met daarnaast het kruis Branchée in Chapelle Saint Jean Baptiste, Hospitaller tombs (1187)

WAT BETEKENT DIT VOOR ONZE RICHTLIJNEN?

- 1) Het kruis wordt alleen gedragen op de buitenste laag kleding: de mantel, de cappa (clausa) en de surcoat. Er komt geen kruis op de cotte.
- 2) Het kruis is 10-15 cm in doorsnede, en wordt gedragen op de borst aan de linkerkant, over het hart. Dit laatste is een vrije interpretatie, alhoewel we het meer zien in moderne reenactment uitbeeldingen en illustraties. Bij de tempeliers vinden we wel bewijs.
- 3) De vorm van het kruis is een cross Formée, Branchée of Moline.
- 4) Donatii dragen het halve kruis op de mantel.

Iedere variant van het kruis is als patroon in PDF formaat beschikbaar.

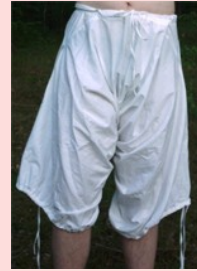
BIJLAGE 6

LINKS NAAR WEBSHOPS

Onderkleding

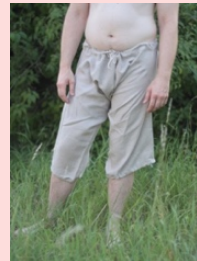
Braies | Zwaard en Volk

Lang ondergoed werd vooral gebruikt gedurende de 13e eeuw in combinatie met beenlingen. Deze linnen braies hebben een koord rond het middel en aan de benen. Het katoenen koord is niet historisch correct, maar verder is dit exemplaar een goed startpunt.

Braies | Matuls

Deze ongebleekte linnen braies hebben een koord rond het middel en aan de benen. Het katoenen koord is niet historisch correct, maar verder is dit exemplaar een goed startpunt.

Linnen hemd | Kokosh's Manufacture

11th - 13th century
Linen simple tunic. Machinemade. With long sleeves, simple neck finishing. The tunic reaches above the knee, can be cut in the front or the back.

Beenlingen | Matuls

Code: WMNH1-1

Close fitting woollen hose. Single piece construction for each leg.

Schoenen

Middeleeuwse enkellaarzen

Dergelijke enkellaarzen werden in de 12de tot 14de eeuw in geheel Europa gedragen. Ze zijn gemaakt van een hoge kwaliteit leer en zijn voorzien van een stevige zool. Deze schoenen zijn geschikt voor intensief gebruik.

Middeleeuwse enkellaarzen

Leren laarzen met leren zolen

Accessoires

Linnen tas | Kokosh's Manufacture

Very useful and necessary for every camp day. Machinemade.

Vierkante muts | Matuls

Simple cloth cap made of four pieces of cloth.

Patronen

Naaipatronen: PERIOD PATTERNS – 101

Middeleeuwse Militaire uitrusting
Diverse soorten Gambesons, wapenrok in diverse stijlen, Beenlingen,
Gamboised *cuisses*

Veel achtergrondinformatie over de verschillende kledingstukken.
suggestie voor materiaal: stoffenzolder maasbracht. Battenweg 8.

Naaipatronen: PERIOD PATTERNS – 102

Middeleeuwse Militaire uitrusting
Maliënkolders, hoofdbeschermers, een wambuis met trompetmouwen etc.
Inclusief info om een zo authentiek mogelijk kostuum te maken.
suggestie voor materiaal: stoffenzolder maasbracht. Battenweg 8.

BIJLAGE 7

BIBLIOGRAFIE

STATUTEN, RICHTLIJNEN EN GEBRUIKEN

- Arnold, J. H., & Miller, M. C. (2014). Reform, Clerical Culture, and Politics.
- Delaville Le Roulx, J. (1894). *Cartulaire général de l'Ordre des hospitaliers de S. Jean de Jérusalem (1100-1310)*. Paris: E. Leroux.
- Foster, M. (2004). History of the Maltese Cross, as used by the Order of St John of Jerusalem. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20051102013018/http://www2.prestel.co.uk/church/oosj/cross.htm>
- Gijssen, A. (2017). Het donati kruis.
- King, E. J. (1981). *The rule statutes and customs of the hospitallers : 1099-1310*. New York: AMS Pr.
- Luttrell, A. (2003). The Hospitallers' early Statutes. *Revue Mabillon*, 14, 9-22.
- Nicholson, H. (2007). *The Knights Hospitaller*. Woodbridge: Boydell Press : [distributor] Boydell & Brewer Ltd.
- Nicolle, D., & Hook, C. (2002). *Knight hospitaller. 1100-1306, Reprinted 1 1*.
- Riley-Smith, J. (2014). *Knights hospitaller in the levant c.1070-1309*. [Place of publication not identified]: Palgrave Macmillan.
- Severin, D. (2018). *Equipment handbook Comthurey Alpinum Hospitaller 1180 a.d.* Comthurey Alpinum.
- Upton-Ward, J.M. (2002). *The Rule of the Templars*. The Boydell Press, Woodbridge

KLEDING EN TECHNIEKEN

- 13th century Illustrations of Costume & Soldiers. Retrieved from <http://warfare2.netai.net/13C.htm>
- Araceli, T. (2010a, maart 2010). Kleding van burgers en lage adel Retrieved from [http://www.noorderwind.org/Artikel%3AKleding van burgers en lage adel](http://www.noorderwind.org/Artikel%3AKleding%20van%20burgers%20en%20lage%20adel)
- Araceli, T. (2010b, maart 2010). Tuniek (over- en ondertuniek). Retrieved from <http://www.noorderwind.org/Artikel%3ATuniek>
- Boucher, F., & Deslandres, Y. (1987). *20.000 years of fashion: the history of costume and personal adornment*. New York: Abrams.
- Buurnan, G. (2010). Keerschoenen: ambachtelijk schoenmaken. Retrieved from [http://www.gelderseroos.nl/specials/keerschoenen specials gelderse roos.html](http://www.gelderseroos.nl/specials/keerschoenen%20specials%20gelderse%20roos.html)

- Carlson, M. (2018). Glossary of some medieval clothing terms. Retrieved from <http://www.personal.utulsa.edu/~marc-carlson/cloth/glossary.html>
- Dahl, C.L. & I. Sturtewagen, 2008, *The Cap of St. Birgitta, Medieval Clothing and Textiles* vol. IV, pp. 99-129
- de Passementier, J. a tunique, la cotte, le bliaud ... Retrieved from <http://costume12eme.e-monsite.com/pages/costume-masculin/la-tunique-la-cotte-le-bliaud.html>
- Eva. Eva's historical costuming blog. Retrieved from <http://evashistoricalcostumes.blogspot.com/p/13th-century.html>
- Giro, F. L'habit du moine Hospitalier à la fin du XIIème siècle. Retrieved from http://guerriersma.com/contenu/reconstitutions/hopital/moine_hospitalier/moine_hospitalier.htm
- Hodges, L. F. (2005). *Chaucer and clothing clerical and academic costume in the general prologue to the Canterbury tales*. Rochester, NY: D.S. Brewer.
- Katharina. Frauenkleidung 13. Jhd. Retrieved from <https://diehandmaid.wordpress.com/mittelalter/kleidung/kleidung-13-jahrhundert>
- Kania, K. (2010). *Kleidung im Mittelalter : Materialien, Konstruktion, Nähtechnik : ein Handbuch*. Köln: Böhlau.
- Kerr, A. (2005). Layer upon Layer: The Evolution of Cassock, Gown, Habit and Hood as Academic Dress. *Transactions of the Burgon Society Transactions of the Burgon Society*, 5(1).
- Macalister, R.A.C. (2018). *Ecclesiastical Vestments: Their development and history, February 4, 2018 [EBook #56494]*
- Pedersen, S. (2016, November 26 2016). Medieval Men's Underwear. Retrieved from <http://www.mackat.dk/postej/2016/11/26/medieval-mens-underwear/>
- Struckmeyer, M. (2006). *Female hospitallers in the twelfth and thirteenth centuries*. Available from <http://worldcat.org/z-wcorg/> database.
- Sturtewagen, I. Woman's caps. Retrieved from <http://www.medievalsilkwor.com/2008/11/womens-caps.html>
- sunagainstgold. (2016). Black dye and the Hospitaller Knights. Retrieved from https://www.reddit.com/r/AskHistorians/comments/4b7lke/black_dye_and_the_hospitaller_knights_medieval_era/
- Thursfield, S. (2001). *The Medieval tailor's assistant : making common garments 1200-1500*. Carlton, Bedford; Hollywood: Ruth Bean ; Costume & Fashion Press.
- Thurston, H. (1908). Clerical Costume. In *The Catholic Encyclopedia*. New York: Robert Appleton Company. Retrieved June 29, 2018 from New Advent: <http://www.newadvent.org/cathen/04419b.htm>

MANUSCRIPTEN (CHRONOLOGISCH)

- Westminster Psalter, MS 2 A XXII. (1200-1250). Retrieved from http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=royal_ms_2_a_xxii_fs001r
- The Huntingfield Psalter, M43. (1212-1220). Retrieved from <http://manuscriptminiatures.com/huntingfield-psalter-morgan-m43-2/5192/>
- Bible moralisée, Harley MS 1527. (1225-1250). Retrieved from http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=harley_ms_1526_fs001r
- Rochester Bestiary, MS 12 F. (1230). Retrieved from http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=royal_ms_12_f_xiii_f001r
- Tyre, W. o. (1232-1261). Histoire d'Outremer, MS 12. Retrieved from http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=yates_thompson_ms_12_fs001ar
- The Maciejowski Bible, MS M.638. (1240-1250). Retrieved from <https://www.themorgan.org/collection/Crusader-Bible>
- The Trinity Apocalypse, R.16.2. (1250). Retrieved from http://trin-sites-pub.trin.cam.ac.uk/manuscripts/R_16_2/manuscript.php?fullpage=1&startinpage=1
- The Rutland Psalter, MS 62925. (1260). Retrieved from http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_62925_fs001r
- Harcourt Bible. (1260-1280). Retrieved from <http://lesenluminures.onlineculture.co.uk/ttp/ttp.html?o=1&id=b39cb9e5-5f63-4247-9911-a55e53dcf0e6&type=book>
- Roman de Tristan, MS 5474. (1275-1300). Retrieved from http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_5474_fs001r
- Articella, Harley MS3140. (1300). Retrieved from http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=harley_ms_3140_f002r